

Andrzej Skrzypczak

KSIĘGOZBIORY LEKARZY WARSZAWSKICH XIX WIEKU
JAKO PODSTAWA DO OCENY KULTURY NAUKOWEJ ŚRODOWISKA¹

Lekarze w Polsce, poczynając od XV wieku, należeli niewątpliwie do elity umysłowej i kulturalnej społeczeństwa oraz najbardziej aktywnej i postępowej warstwy miejskiej inteligencji pracującej. Roli, jaką pełnili w kulturze umysłowej XIX wieku, poświęcony jest szereg przyczynków różnych autorów².

Środowisko lekarskie w przeszłości, a w znacznej mierze i obecnie, odgrywało dużą rolę w kształtowaniu postaw społecznych, kulturalnych i ideologicznych inteligencji warszawskiej. W pierwszej połowie XIX wieku liczba lekarzy w Warszawie nie była znaczna i wynosiła przykładowo w 1820 roku 46 osób. Dopiero otwarcie w 1857 roku Akademii Medyko-Chirurgicznej, a następnie Szkoły Głównej Warszawskiej z wydziałem lekarskim, przekształconej w 1869 roku w Cesarsko-Królewski Uniwersytet Warszawski, spowodowało ożywienie działalności naukowej w Warszawie, a czynnikiem sprzyjającym rozwojowi było wydatne zwiększenie się liczby lekarzy /np. w 1900 roku ogólna liczba pracowników służby zdrowia z pominięciem pomocniczych sił najemnych wyniosła 1147 osób/. W gronie tym spotykamy wiele wybitnych nazwisk, jak: Ignacy Baranowski, Edmund Biernacki, Józef Brudziński, Tytus Chałubiński, Polikarp Girsztowt, Henryk Hoyer, Władysław Matlakowski, Józef Mianowski, że ograniczę się tylko do najwybitniejszych, znanych nie tylko z działalności naukowej na polu medycyny, lecz również z dużego zaangażowania w życie społeczne i intelektualne Warszawy.

Dlatego problemy czytelnictwa i recepcji książki w tym środowisku mają duże znaczenie poznawcze zarówno dla wzbogacenia wiedzy o książce i procesach bibliologicznych, jak też stanowią przyczynek do historii medycyny ujętej socjologicznie. Wiadomo z najrozmaitszych źródeł /m.in. pamiętników/, że lekarze warszawscy XIX wieku mieli niekiedy bardzo bogate kolekcje książek tak fa-

chowych, jak też z dziedzin i zagadnień pozalekarskich. "Słownik Pracowników Książki Polskiej" wymienia 94 nazwiska lekarzy zasłużonych dla książki polskiej, w tym 12 lekarzy warszawskich, m.in. właściciele dużych bibliotek domowych. Grupa ta dysponowała, ogólnie biorąc, znacznie wyższymi dochodami niż inne grupy zawodowe inteligencji miejskiej i przeznaczała większe środki pieniężne na zaspokojenie swoich potrzeb kulturalnych niż np. technicy czy plastycy. Znaczna część naszych lekarzy studiowała poza granicami kraju, stykając się w życiu pozazawodowym w takich krajach, jak Francja, Niemcy czy Szwajcaria z bardzo popularnymi w XIX wieku problemami książki zabytkowej i bibliofilstwa, przywoziła i sprowadzała duże partie książek obcojęzycznych, niekiedy o treści daleko odbiegającej od zawodowych zainteresowań właścicieli.

W tym aspekcie badania objęły księgozbiory lekarzy warszawskich jako świadectwo rozwoju kulturalnego danego środowiska. Przedmiotem badań jest wprawdzie w głównej mierze książka lekarska, jej obieg i konsumpcja, a także skutki tych procesów oraz ludzie w nich uczestniczący, ograniczenie się jednak do recepcji książki medycznej byłoby znacznym zawężeniem postulowanego tematu. Równie ważne są w tym przedmiocie pozafachowe zainteresowania czytelnicze lekarzy. Księgozbiory lekarzy w omawianym okresie wskazują także na pozazawodowe zainteresowania, badając więc zjawiska czytelnicze w skali świadomości zbiorowej, uzyskujemy wiedzę o zainteresowaniach artystycznych i kulturze grupy, relacje książki i wybranej populacji. W tym sensie księgozbiory lekarzy warszawskich XIX wieku opracowano zarówno ze względu na ich charakter zawodowy, a więc dający obraz warsztatu naukowego właścicieli, jak też jako obraz uświadomienia społecznego, kulturalnego, ideologicznego tego środowiska. Interesowano się w badaniach samokształceniową rolą książki medycznej oraz rozprzestrzenianiem i recepcją książki nielekarskiej w społeczeństwie lekarskim.

Problemy warsztatowe

Przystępując do rozważań nad tematem, zaczęto tworzyć podstawowy warsztat faktograficzny i bibliograficzny odnoszący się do postulowanego zagadnienia. Prace wstępne objęły przede wszystkim charakterystykę środowiska i rynku wydawniczego w zakresie publikacji lekarskich oraz zebranie materiałów biograficznych i bi-

biograficznych dotyczących literatury medycznej³. Dalszym etapem pracy było rozpoczęcie badań bibliotecznych oraz archiwalnych nad ocalałymi kompleksami zbiorów lekarskich w poszczególnych bibliotekach i inwentarzy księgozbiorów lekarzy warszawskich dla badań statystycznych i porównawczych.

Już pierwsze badania archiwalne nad zespołami akt hipotecznych i notarialnych, które stanowią bardzo bogate źródła historyczne do dziejów księgozbiorów prywatnych XIX wieku, ujawniły istnienie pewnych załączników w aktach notarialnych Archiwum Państwowego m.st. Warszawy i woj. warszawskiego w Warszawie. Dotyczą one źródeł z lat 1808-1915 ze szczególnym uwzględnieniem okresu do powstania listopadowego. W zespołach akt notarialnych kancelarii warszawskich szczególny nacisk położono na wykorzystanie inwentarzy, protokołów licytacji, intercyz i testamentów zawierających zasadnicze materiały do poruszanego tematu. Sporządzono wykaz inwentarzy pozostałości po zmarłych lekarzach oraz wynotowano wszelkie informacje z akt notarialnych, gdzie znajdują się jakiegokolwiek wzmianki o lekarzach, tworząc odrębną kartotekę. Kartoteka ta nie ma wprawdzie bezpośredniego związku z postulowanym tematem głównym /badanie księgozbiorów/, zawiera jednakże szereg cennych i użytecznych informacji, jak wiadomości o pochodzeniu lekarzy, narodowości, określenie powiązań środowiska lekarskiego z pewnymi grupami arystokracji, burżuazji warszawskiej, innymi grupami profesjonalnymi, adresy zamieszkania - co pozwala wysnuwać wnioski co do charakteru dzielnic miasta, majątkowego stanu lekarzy /umowy kupna-dzierżawy nieruchomości, zaciągane lub udzielane pożyczki/ itp.

Dane uzyskane na podstawie akt notarialnych pozwoliły wykryć znaczną grupę medyków /przede wszystkim chirurgów/ nie objętych rejestracją kartoteki Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie oraz uściślić wiele faktów biograficznych związanych z tymi osobami.

Inwentarze pozostałości po lekarzach zebrane z poszczególnych kancelarii warszawskich różnią się znacznie między sobą, co do stopnia szczegółowości opisu zawartych w nich przedmiotów. W przypadku księgozbiorów, we wszystkich niemal spisach inwentarzowych, szczegółowość opisów /tzn. podawanie cech formalnej identyfikacji dokumentów/ jest wysoce niezadowalająca. Pod względem opisu bibliograficznego inwentarze te stoją na skrajnie niskim poziomie - co wprawdzie jest zrozumiałe, jeśli weźmiemy pod uwagę cel, jakim

służyły - jednakże utrudnia niezmiernie przeprowadzanie dalszych badań, gdyż zmusza do bardzo pracochłonnej kwerendy bibliograficznej. Książki w inwentarzach są opisywane głównie pod kątem ich materialnej wartości /szacunkowe ceny książek podawano we wszystkich znanych mi inwentarzach/ oraz określenia ich liczby /podawano zawsze liczbę tytułów, a w niektórych przypadkach także liczbę woluminów/. Książki o małej wartości opisywano zbiorczo, np.: "Osiemdziesiąt sztuk różnych książek niekompletnych medycznych, rb.2"⁴, "Kilkadziesiąt różnych broszur lekarskich, kop.90"⁵, "57 tomów rozpraw doktorskich, zlp. 3"⁶.

Autorów dzieł wymieniano w większości przypadków bądź na początku opisu, bądź w dopełniaczu po tytule dzieła. Adres wydawniczy /miejsce wydania, rok wydania/ występuje tylko w opisach kilku księgozbiorów, aczkolwiek stosowanie tych cech nie ma charakteru konsekwentnego /nie występuje we wszystkich pozycjach opisywanego zbioru/. Sporadycznie odnotowywano inne informacje odnoszące się do opisu zewnętrznego dokumentów /format, oprawa/.

Przy analizie inwentarzy pozostałości po lekarzach warszawskich zwracano też uwagę na stosunek wartości księgozbioru do ogólnej wartości wyposażenia mieszkania i stanu zamożności lekarza, przejawiającego się w wartości pozostawionej masy czynnej majątku czy masy biernej. Wyszukiwano w miarę możliwości, dane o wyposażeniu gabinetu bibliotecznego /liczba szafek na książki, ich rodzaj, wartość tego wyposażenia/. Aczkolwiek w postulowanym temacie przedmiotem badań są przede wszystkim cechy treściowe dokumentów jako podstawa do oceny kulturalnej i naukowej środowiska, to jednakże formy zewnętrzne /cechy materialne książki, np. rodzaj papieru i oprawy/ dzieł i związanych z nimi sprzętów, mogą dać pewne dodatkowe informacje o posiadaczach i użytkownikach. W przypadku społeczeństwa lekarskiego - biorąc pod uwagę fakt, że większość badanych księgozbiorów ma charakter wyłącznie zawodowy - takie aspekty materialnej funkcji książki, jak lokata w niej kapitału, charakter dekoracyjny /książka jako atrapa/ czy wyraz przynależności do pewnej kategorii społecznej, mają charakter wybitnie drugorzędny, jednakże "nawet na funkcjonalną bibliotekę uczonego czy przedstawiciela zawodów wyzwolonych te pozaliterackie względy nie pozostają bez wpływu"⁷.

Inwentarze pozostałości po lekarzach stanowią najlepsze i najbardziej wiarygodne źródło do badań nad liczebnością i zawartością treściową księgozbiorów lekarskich XIX wieku. Ze względu jed-

nak na swój lakoniczny zapis oraz słabą niekiedy czytelność /nie-wyraźne pismo/ oraz występujące też czasami błędy, szczególnie w tytułach obcojęzycznych, zupełnie dowolne skracanie tych tytułów itp. wymagają bardzo żmudnych i pracochłonnych weryfikacji z dostępnymi źródłami bibliograficznymi.

Opublikowane już prace historyków książki dostarczają raczej mniej obfitych danych do dziejów książki lekarskiej, niemniej i w nich można wyłowić szereg wiadomości, uściślających pewne dane, jakimi dotychczas rozporządzamy. Wiadomości o księgozbiorach lekarskich możemy poszukać też w istniejących zasobach bibliotecznych bibliotek ogólnych czy specjalnych poprzez badania proveniencyjne. Mają one tę zaletę, że pozwalają pracować na konkretnych egzemplarzach dokumentów, często z oryginalnymi marginaliami, pozwalają scharakteryzować oprawy i stan zachowania. Kwerendy biblioteczne mogą jednak w najlepszym razie wykazać tylko część księgozbioru danej osoby, nigdy zaś całości zbioru, gdyż rozproszenie po ostatniej wojnie bibliotek prywatnych znajdujących się jako kolekcje specjalne w zbiorach publicznych jest w tej chwili ogromne. Poszukiwania biblioteczne ocalałych kompleksów księgozbiorów lekarskich w Głównej Bibliotece Lekarskiej, Bibliotece Akademii Medycznej w Lublinie, Bibliotece Akademii Medycznej w Warszawie, Zakładzie Historii Medycyny AM w Krakowie i innych wymagają znacznie większego nakładu pracy. Pracę taką mogą podjąć jedynie duże zespoły osobowe. Sprawę komplikuje fakt, iż w wymienionych placówkach brak kartotek proveniencyjnych, tak więc efekty tej pracy są nieopłacalne w stosunku do włożonego wysiłku. Niemniej odnaleziona w zbiorach Głównej Biblioteki Lekarskiej w Warszawie część kolekcji dzieł pochodzących z księgozbioru dra Stanisława Janikowskiego jest niezmiernie interesująca, gdyż charakteryzuje jej bibliofilski profil. Rzadkość i cenność tych druków występuje wyraźnie przy porównaniu tych dzieł z bibliografią J.Ch.Bruneta "Manuel du libraire et de l'amateur de livre...".

Rozpoczynając pracę nad tematem spodziewałem się, że podjęte badania dostarczą odpowiedzi nie tylko na zasadnicze pytania sformułowane w temacie, w jakim stopniu księgozbiory lekarzy warszawskich XIX wieku kształtowały kulturę naukową środowiska, ale też na szereg innych ważnych kwestii rzucających światło na rolę, jaką w kulturze Warszawy pełnili lekarze. Do kwestii tych należą między innymi:

1/ które z księgozbiorów lekarskich można uznać, z tych czy innych względów, za zjawiska wyjątkowe /nietypowy profil księgozbioru, bibliofilski charakter kolekcji, niecodzienne zainteresowania pozazawodowe/, a które za prywatne biblioteki typowe dla reprezentantów zawodu, mające charakter wyłącznie fachowy;

2/ w odniesieniu do książek obcych, jako dowód przypuszczalnej znajomości języka obcego przez ich posiadacza, ewentualnych kontaktów ze światem, związanych z wykonywanym zawodem, studiami, poziomem kulturalnym, wreszcie recepcję literatury obcej w lekarskim środowisku warszawskim.

Podkreślić trzeba, że brak księgozbioru w inwentarzu pozostałości po lekarzach nie oznacza, iż nie było go w ogóle. Pewna część księgozbiorów posiadała nieraz oddzielne katalogi i inwentarze i z różnych względów nie figurowała w spisie ruchomości. Inwentarze notarialne ponadto były zwykle sporządzane po śmierci właściciela /znacznie rzadziej za jego życia/, tymczasem wiele księgozbiorów przekazywano, darowywano lub sprzedawano różnym instytucjom wcześniej i wówczas nie były one wykazywane w spisach inwentarzy. Tak postępowali m.in. lekarze: Franciszek Czajewicz, Herman Fudakowski, Roman Jasiński, Stanisław Kościński, Leon Konitz, Antoni Lebieździński, Władysław Matlakowski, Witold Placzkowski, Wiktor Szokalski i inni, którzy całe swoje księgozbiory przekazali Bibliotece Warszawskiego Towarzystwa Lekarskiego. Również inni lekarze byli ofiarodawcami dużych partii książek dla tej biblioteki. Wśród nich wymienić można: Władysława Gajkiewicza, który ofiarował Towarzystwu Lekarskiemu Warszawskiemu 2236 książek, Adama Ciągłińskiego - 1065 dzieł, Władysława Krajewskiego i Adama Karczewskiego, którzy razem podarowali bibliotece ponad 3000 książek, Wincentego Brodowskiego - 1150 dzieł, Ludwika Koehlera - 1141 dzieł, Romualda Płaskowskiego, który przekazał całą szafę map, atlasów i słowników, Dawida Flauma - 800 dzieł, Henryka Dobrzyckiego - 680 dzieł, Franciszka Ludwika Neugebauera, ofiarodawcy 798 dzieł. Mniejsze księgozbiory przekazali na rzecz biblioteki Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego lekarze: Wiktor Grosstern - 481 pozycji, Julian Kosiński - 307, Józef Pawiński - 356 książek, Ludwik Bondy - 318 i wielu innych⁹.

Z drugiej strony posiadane książki wykazane w spisie inwentarzowym są tylko wyrazem biernego uczestniczenia w kulturze literackiej. Chcąc uzyskać pełny obraz recepcji dzieł literackich pozazawodowych, uczestnictwo poprzez te dzieła w procesie komuni-

kacji społecznej lub obraz przepływu strumienia informacji naukowej za pośrednictwem literatury fachowej, należałoby powiązać badania księgozbiorów z danymi, jakie można uzyskać na podstawie wypowiedzi samych lekarzy, a więc poprzez obraz czytelnictwa tego środowiska zawarty w pamiętnikach lekarzy warszawskich XIX wieku i poprzez analizę ich twórczości.

Księgozbiory lekarzy warszawskich

Uwagi ogólne

Badanie źródeł archiwalnych oraz inwentarzy pozostałości zarejestrowanych w aktach notarialnych kancelarii warszawskich pozwala na wniesienie wielu poprawek do dotychczasowych opracowań, dotyczących się wielkości księgozbiorów lekarskich. Ponieważ na tle innych grup zawodowych, księgozbiory lekarskie istotnie odbijają korzystnie liczbą znajdujących się w nich pozycji, powstał stereotyp, jakoby każdy niemal księgozbiór lekarski był "duży", "wielki", "bogaty" itp. Na przykład w opracowaniach o drze Franciszku Leopoldzie Lafontaine pojawiały się nieodmiennie wzmianki, iż posiadał "duży księgozbiór przeważnie treści lekarskiej"⁹. Przeprowadzona przez dr Urszulę Paszkiewicz kwerenda archiwalna, dotycząca opracowanej przez nią monografii biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie¹⁰, ujawniła w aktach TPN znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych¹¹, że cały księgozbiór Lafontaine'a przekazany po jego śmierci przez wdowę Teresę w styczniu 1814 roku bibliotece Towarzystwa liczył, według załączonego katalogu, około 80 woluminów książek i około 100 woluminów czasopism wydanych w latach 1743-1811, a zatem poprzednia informacja w zestawieniu z odnalezionym inwentarzem jest nieścisła. To samo dotyczy księgozbioru dra Michała Bergonzonego, o którym B. Królikowski pisze, że "zgromadził znaczną bibliotekę, głównie medyczną, z której 3 tys. tomów ofiarował w testamencie Bibliotece Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie"¹². Przejrzane dotychczas akta TPN nie potwierdziły informacji co do liczby ofiarowanych książek. Urszula Paszkiewicz odnalazła informację o 421 woluminach dzieł z zapisu Bergonzonego¹³. Można do tego dodać, że inwentarzowy zapis pozostałości po tym lekarzu w Archiwum Państwowym m.st. Warszawy dokładnie wylicza tytuły dzieł posiadane przez

M.Bergonzoniego, z których 191 przeznaczył on w testamencie Królewskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk /część A inwentarza książek - poz. 1-191/, 233 tytuły dla wydziału lekarskiego Uniwersytetu Warszawskiego /część B inwentarza/, 405 tytułów do sprzedaży z licytacji /część C/ oraz 139 tytułów z przeznaczeniem dla dzieci spadkodawcy /część D inwentarza/. W sumie księgozbiór M.Bergonzoniego liczył 968 tytułów dzieł w około 1800 woluminach¹⁴. Podobne sprostowania można również wprowadzić do oceny szeregu innych bibliotek domowych lekarzy.

Niezależnie jednak od tych zastrzeżeń, jest faktem niewątpliwym, że księgozbiory lekarzy pod względem wielkości zbiorów znacznie przewyższały księgozbiory mieszczan warszawskich oraz burżuazji i innych grup profesjonalnych inteligencji omawianego okresu. Oprócz uprzednio już przytaczanych liczb ofiarowanych na rzecz biblioteki TNW dzieł, dla ilustracji postawionej tezy posłużę się porównaniem wielkości zbiorów lekarzy z przeprowadzoną kwerendą Agnieszki Moczulskiej nad księgozbiorami burżuazji warszawskiej XIX wieku¹⁵. Przykład ten wybieram dlatego, iż burżuazja posiadająca znaczne środki finansowe na zaspokajanie swoich potrzeb duchowych może być pod względem materialnym porównywana do dobrze /na ogół/ sytuowanej grupy lekarskiej. A.Moczulska dokonała podziału wielkości księgozbiorów burżuazji na: małe, liczące od 1-25 tytułów i tyleż woluminów, średnie - liczące od 26-100 tytułów i 26-150 woluminów, duże - obejmujące 101-200 tytułów i 151-400 woluminów oraz największe, liczące ponad 200 tytułów i ponad 400 woluminów. W przebadanej grupie księgozbiorów lekarzy warszawskich najmniejszy księgozbiór obejmuje 75 tytułów w 216 woluminach¹⁶ a więc jest w strefie średniej /tytuły/ i dużej /woluminy/ bibliotek grupy burżuazji. Wiele innych księgozbiorów, które w grupie lekarskiej należą do małych /Jana Bogumiła Mauersbergera¹⁷ - 202 tytuły, Józefa Bernsteina¹⁸ - 267 tytułów, Fryderyka Jana Wernera¹⁹ - 283 tytuły, Jacka Augusta Dziarkowskiego²⁰ - 310 tytułów i szeregu innych lekarzy/ w grupie księgozbiorów burżuazji znalazłoby się wśród zbiorów największych. Jeszcze wyraźniejsza różnica wystąpi, jeśli chcemy ocenić pod względem wielkości księgozbiory innych lekarzy, liczące np. 498 tytułów w 977 woluminach²¹ czy 566 tytułów w 1257 woluminach²², które uznałem dla grupy lekarskiej jako średnie. Natomiast do "dużych" zaliczyłem np. księgozbiory M.Bergonzoniego /968 tytułów w około 1800 woluminach/ czy J.F.W.Malcza²³ /ok. 1200 tytułów w ponad 3700 wolumi-

nach/. Przekraczają one wielokrotnie swą liczebnością najbogatsze księgozbiory burżuazji warszawskiej.

Podobnie ma się rzecz z wartością księgozbiorów liczoną w złp. czy rublach. Sprawa wyceny, którą z reguły przeprowadzali biegli specjalnie do tego zadania powoływani, mogłaby być przedmiotem odrębnego opracowania, jako źródło nad badaniami rynkowej wartości książki. "Ceny te - według słów H.Chamerskiej - traktowane relatywnie na tle cen innych przedmiotów i ruchomości domowych pozwoliłyby wyrobić sobie dokładniejszą opinię o względnej dostępności czy też elitarności książki dla określonych środowisk"²⁴. Wydaje się zresztą, że wycena notarialna w niektórych przypadkach odbiegała znacznie /in minus/ od faktycznej wartości książki. Nie przeprowadzono nad tym zagadnieniem głębszej analizy, poprzestając na wrywkowym sprawdzeniu niektórych cen dzieł polskich w inwentarzach, z odpowiednikami tych pozycji zarejestrowanych w "Bibliografii Polskiej" Karola Estreichera. A.Moczulska w badaniach nad księgozbiorami burżuazji warszawskiej dla okresu 1808-1835 roku za wartość "dużą" przyjęła kwotę 121-480 złp lub 19-72 rbs, a za wartość "najwyższą" ponad 480 złp lub ponad 72 rs. Wśród przebadanych księgozbiorów lekarzy dla analogicznego okresu, księgozbiór o najmniejszej wartości wynosi 268 złp - mieściłby się on więc w grupie księgozbiorów o "dużej" wartości w porównaniu z bibliotekami burżuazji²⁵. Do tej samej grupy należą też zbiory kilku innych lekarzy²⁶. Pewne księgozbiory lekarskie to biblioteki o wartości ogromnej, biorąc pod uwagę ówczesne ceny dóbr materialnych i usług w Królestwie Polskim²⁷. Do tych księgozbiorów należą m.in. zbiory M.Bergonzonego o wartości 2042 złp i zbiór F.X.Dybka szacowany na 2594 złp.

Należy podkreślić, że wartość księgozbiorów nie zawsze jest związana z wielkością zbioru. Tak np. księgozbiór F.Dybka liczył 498 dzieł, a księgozbiór M.Bergonzonego był dwukrotnie liczniejszy /968 dzieł/, mimo tego ten pierwszy oszacowany został wyżej. Analiza zawartości pozwala stwierdzić, iż w księgozbiorze Dybka znajdowały się książki o dużej wartości naukowej, bogato ilustrowane, stanowiące podstawowe repertoria i kompendia z zakresu poszczególnych zagadnień medycyny, więc drogie. Jednakże w ramach tego samego księgozbioru występują dzieła o bardzo różnej wartości. Tak więc we wspomnianym księgozbiorze Dybka figuruje dzieło Cheliusa: "Handbuch der Chirurgie", w 2 tomach oszacowane na 26 złp oraz A.A.Rudnickiego: "Dostrzeżenia nad wodowstrętem", osza-

cowane na 8 gr. Podobnie wśród książek po Bergonzonim znajdujemy "Journal encyclopedique ou universel", taksowane na złp 100 oraz J.J.Rousseau: "Du contrat social", ocenione na 6 gr.

W okresie drugim, obejmującym lata 1836-1865, księgozbiór lekarski o najmniejszej wartości oceniony na 77 rb mieściłby się również w grupie księgozbiorów "dużych" burżuazji²⁸, natomiast księgozbiór o największej wartości posiadał lekarz J.F.W.Malcz - wartość zbioru oceniono na 906 rb i 40 kóp.

Nasuwa się pytanie, jaka była wartość księgozbiorów lekarskich w stosunku do zamożności domu i wartości wyposażenia gospodarstwa domowego, i czy zachodzą istotne zależności między tymi relacjami. Wydaje się, że na drugą część pytania należy odpowiedzieć negatywnie. Nie da się bowiem jednoznacznie stwierdzić, że im większa zamożność domu - tym większy księgozbiór. Niewątpliwie lekarze dobrze sytuowani, wręcz bogaci, mogli przeznaczać większe nakłady na kompletowanie bibliotek domowych i fakty takie da się wykryć. Jednocześnie jednak niektórzy lekarze przywiązywali minimalną wagę do kompletowania zbiorów, o czym świadczy zarówno ich zawartość treściowa, jak i niewielka wartość materialna zbioru. Jaskrawym tego przykładem jest księgozbiór J.Bernsteina. Przyjmując nomenklaturę A.Moczulskiej, która analizując zamożność domu a wartość wyposażenia mieszkań burżuazji warszawskiej, podzieliła domy na skromne, zamożne i bogate, możemy stwierdzić, że "najbogatszy" dom J.Bernsteina, którego wartość wyposażenia wyniosła 6791 rb /a więc 45273 złp/ posiadał "najuboższy" księgozbiór o wartości 77 rb /wartość księgozbioru w stosunku do wartości wyposażenia mieszkania wyniosła jedynie 1,1%/. Natomiast w grupie mieszkań ocenionych jako "zamożne" występują znaczne różnice, w żadnym stopniu nie uzależnione sytuacją materialną właściciela. I tak lekarze, których wyposażenie mieszkania sięga górnej granicy kryterium przyjętego za zamożne, przeznaczyci na księgozbiory: M.Bergonzoni 18,3% wartości wyposażenia, A.F.X.Dybek 24,3%, ale J.G.Theiner już tylko 4,3%, a F.Werner 4,2%. J.A.Dziarkowski, którego wartość wyposażenia mieści się również w grupie "zamożnych" /choć raczej w jej dolnej granicy/ przeznaczył na bibliotekę 11,4% funduszy i prawie tyle samo, bo 11,1% wydał na ten cel J.B.Mauersberger, którego wartość wyposażenia mieszkania zaliczyć należy do więcej niż "skromnych". Natomiast J.B.Freyer, którego wyposażenie mieszkania leży w dolnych rejonach "zamożności", wydał na księgozbiór aż 35,7% wartości wyposażenia domu²⁹.

Księgozbiory lekarzy warszawskich XIX wieku dostarczają wielu danych co do znajomości języków obcych w tym środowisku. Potwierdzają one w pełni dotychczasowe obiegowe sądy o tym, że lekarze odznaczeni się wśród klasy inteligencji miejskiej znajomością biegłą lub przynajmniej bierną kilku języków. W przebadanych dotychczas księgozbiorach występują publikacje w dziewięciu językach: niemieckim, francuskim, łacinie, włoskim, angielskim, polskim, rosyjskim, czeskim i hebrajskim. We wszystkich księgozbiorach znalazły się pozycje w co najmniej trzech językach: niemieckim, francuskim i łacinie. Te języki znało więc całe środowisko lekarskie. Dzieła w języku polskim występują w 88,8% księgozbiorów. Książki w języku angielskim wykazuje 44,4% księgozbiorów, a w języku włoskim 37,5%. Sporadycznie występują w bibliotekach domowych lekarzy dzieła w języku hebrajskim, rosyjskim i czeskim. W jednym z księgozbiorów występują jednocześnie publikacje w ośmiu językach /biblioteka J.F.W.Malcza/, w bardzo wielu księgozbiorach znajdują się dzieła w sześciu językach /w 25% analizowanych bibliotek/, bardzo liczne są księgozbiory pięcio- i czterojęzyczne. Za minimalną uznać trzeba znajomość trzech języków obcych. Księgozbiory jedno- i dwujęzyczne nie występują. Wydaje się też, iż brak pozycji w danym języku nie świadczy jeszcze o jego nieznaności. Tak np. w księgozbiorze J.B.Mauersbergera nie ma żadnej książki w języku angielskim, ale znajduje się w nim gramatyka angielska i słownik niemiecko-angielski Arnolda. Świadczyłoby to o biernej znajomości tego języka, potrzebnej do śledzenia nowszego piśmiennictwa angielskiego z dziedziny medycyny, zamieszczanego w angielskich czasopismach lekarskich. Podobnych przykładów spotyka się wiele. Jest zresztą rzeczą ogólnie znaną, że na naukę polską wywierały wpływ obce ośrodki naukowe, a system kształcenia powodował, że bariera językowa w XIX wieku była znacznie mniejsza niż obecnie i znajomość języków bardziej powszechna.

W badanych księgozbiorach najwięcej występuje dzieł w języku niemieckim. Książki w tym języku dominują nie tylko w księgozbiorach lekarzy pochodzenia niemieckiego, ale również we wszystkich niemal księgozbiorach lekarzy narodowości polskiej. Jest to ściśle związane z potrzebami praktycznymi. Ogólnie można by powiedzieć, że dominacja języka dzieł nie zależy od pochodzenia /narodowości/ lekarza, lecz od przyzwyczajenia do mianownictwa /nazewnictwa/ lekarskiego, jakie nabywał on w trakcie studiów uniwersyteckich. Polacy studiujący na uniwersytetach niemieckich w Berli-

nie, Frankfurcie, Getyndze, Halle, Królewcu, Wiedniu itd., podstawowy księgozbiór naukowy i fachowy gromadzili w języku niemieckim. Po powstaniu listopadowym, gdy ogromna fala polskich emigrantów napłynęła do Francji, a wielu lekarzy polskich kończyło studia w Montpellier i Paryżu, znacznie wzrosła liczba dzieł w języku francuskim w księgozbiorach. Język łaciński, podobnie jak niemiecki i francuski, reprezentowany był we wszystkich zbiorach, pod względem liczebności dzieł z reguły na drugiej lub trzeciej pozycji po językach głównych, przy czym procentowo liczba tych publikacji wynosiła od 5,3% do 22,8% całości zbioru. Książki łacińskie były to z reguły publikacje starsze XVII- i XVIII-wieczne. Książki w języku włoskim reprezentowane były często, ale zwykle pojedynczymi tytułami. Jedynym wyjątkiem od tej zasady jest księgozbiór M. Bergonzoniego, lekarza włoskiego pochodzenia, w którym piśmiennictwo włoskie obejmuje aż 123 dzieła /12,7% całości zbioru/. Literatura angielska występuje też z reguły w kilku bądź kilkunastu pozycjach w księgozbiorze, co w poszczególnych bibliotekach zawiera się od 0,3% do 2,8%. Książki w języku hebrajskim, wyłącznie o tematyce kultowej /Talmud, Stary Testament, komentarze do Pisma św. itp./, występują w nielicznych księgozbiorach lekarzy pochodzenia żydowskiego. Publikacje w języku polskim spotyka się prawie we wszystkich bibliotekach domowych lekarzy, aczkolwiek ich liczba w zbiorze jest niewielka w stosunku do piśmiennictwa obcojęzycznego i waha się w granicach od 1,4% do 21,7% całości księgozbioru.

Rozpatrując zawartość wszystkich zbadanych księgozbiorów **ł a c z n i e** można stwierdzić, że najbogaciej były w nich reprezentowane książki niemieckie /43,5%/, następnie francuskie /25,8%/, łacińskie /14,6%/, polskie /11,3%/, włoskie /3,4%/, angielskie /1,2%/, czeskie /0,1%/ oraz rosyjskie i hebrajskie /po 0,05%/. Dane te są bardzo zbliżone do struktury księgozbioru Biblioteki Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego w XIX stuleciu, według obliczenia bibliotekarza Towarzystwa dra Stanisława Kościńskiego³⁰. Zestawienie to, wg grup językowych i wieku publikacji, przedstawiało się następująco: książek w języku niemieckim było ogółem 45,1%, w języku francuskim 22,2%, w języku łacińskim 15,5%, polskim 12,2%, angielskim 1,6% oraz włoskim 0,7% /książki w innych językach: rosyjskim, czeskim i innych, liczyły łącznie 2,7%/. W rozbiciu na poszczególne stulecia zwraca uwagę stały spadek dzieł w języku łacińskim, które w wieku XV stanowiły 100% zbiorów, w wieku XVI - 97%, w wieku XVII - 88%, w wieku XVIII - 32,7%

w wieku XIX już tylko 2,7%. Natomiast rosła nieprzerwanie liczba książek w językach: niemieckim /0,6%, 4,6%, 44,1%, 49,8%, francuskim /0,6%, 4,6%, 14,2%, 26,5%/ oraz polskim /1,2%, 2,3%, 8,6%, 14,3%/ w ogólnej strukturze księgozbioru Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego w rozbiciu na poszczególne stulecia. W przebadanych prywatnych księgozbiorach lekarskich obliczeń takich dokonano tylko dla części księgozbiorów, co potwierdziło na ogół przedstawione wnioski o nasileniu ówczesnych wpływów kulturowych w odniesieniu do języka niemieckiego i francuskiego.

Aktualność księgozbiorów jest bardzo różna, występują między nimi znaczne różnice. W księgozbiorach lekarzy warszawskich spotykamy książki z wieku XIX, XVIII, XVII, a nawet z wieku XVI, w różnych co prawda proporcjach. Najwięcej jest w zbiorach książek z wieku XIX w granicach od 64,1% do 77,5%. Książki z wieku XVIII występują w granicach od 19,2% do 35,5%, a z wieku XVII od 0,4% do 5,4%. Książki z wieku XVI pojawiają się sporadycznie /występują zaledwie w czterech księgozbiorach/, chociaż w jednym z księgozbiorów znajdujemy 13 druków z XVI stulecia³¹. Do wyjątków należy księgozbiór M. Bergonzoniego /1747-1819/, gdzie występuje wyraźna przewaga druków XVIII wieku nad książkami z wieku XIX /64,2 do 33,3%. Jest to w pewnej mierze uzasadnione latami życia tego lekarza, którego okres najbardziej aktywnej działalności przypada jednak na XVIII wiek. Trzeba też dodać, że większość dzieł z wieku XVIII w księgozbiorze tyczy się literatury pięknej oraz zakresu innych dyscyplin niż medycyna, natomiast dzieła fachowe w dziedzinie nauk lekarskich są bardziej aktualne. W księgozbiorach lekarzy zmarłych w okresie między powstaniem narodowymi także w znacznej liczbie pojawiają się jeszcze dzieła z XVIII wieku, lecz tu proporcje są już bardzo korzystne dla księgozbiorów aktualnych, więc występowanie tych dzieł /jak również publikacji lekarskich z XVII, a nawet XVI wieku/ traktować należy wyłącznie jako świadectwo gromadzenia "zabytków przeszłości", a nie materiałów posiadających jakiegokolwiek aktywne znaczenie naukowe. Należy podkreślić, że książki w języku polskim były z reguły nowsze, przede wszystkim XIX-wieczne, a więc bardziej aktualne niż publikacje obcojęzyczne.

Książki docierały do naszego kraju z całej Europy. Szczegółowe obliczenia dotyczące się miejsc wydania druków wykonano jedynie dla 1/3 badanych księgozbiorów uznając uzyskane wyniki za reprezentatywne dla całości zbiorów: wykazały one, że najwięcej druków do-

cierało do nas z Paryża. Z miast francuskich w dalszej kolejności znajdował się Lyon oraz z mniejszą liczbą druków: Arras, Avignon, Besançon, Liege, Lille, Metz, Montpellier, Nancy, Orlean, Strasbourg, Toulouse i inne. Z terytorium dawnych Niderlandów /Belgia i Holandia/ reprezentowane są dzieła drukowane w Amsterdamie, Antwerpii, Brukseli, Hadze, Leydzie, Lovanium, Rotterdamie. Szereg pozycji drukowanych było w Szwajcarii: w Bazylei, Bernie, Genewie i Lozannie. Z druków angielskich spotykamy pozycje tłoczone w Londynie, Edynburgu i Glasgow. Druki włoskie reprezentowane są przez oficyny Weneccji /najwięcej/, Bolonii, Bergamo, Florencji, Lukki, Mediolanu, Neapolu, Padwy, Parmy, Pizzy, Rzymu, Sieny, Turynu i Werony. Druki z terenu monarchii austriackiej pochodziły głównie z Wiednia oraz Pragi, Grazu, Budy, Karlsbadu i Tyrnawy. Oficyny niemieckie, bardzo różnorodne, najobficiej prezentowane były przez Lipsk, Berlin, Frankfurt n. Menem, Getyngę, Wrocław i Halle. Po kilka czy kilkanaście dzieł pochodziło nadto z Allenburga, Baden, Bremy, Karlsruhe, Darmstadt, Drezna, Erfurtu, Erlangen, FÜRth, Giessen, Hamburga, Neuwied, Norymbergi, Rostocku, Rudolstadt, Salzburga, Tybingi, Weimaru, Wiesbaden, Winterhalten i wielu innych. Reprezentowane były także Madryt, Moskwa, Petersburg, Ryga i inne miasta. Z druków wydanych na ziemiach polskich najczęściej pochodziło z Warszawy, a następnie Wilna, Krakowa, Lwowa, Poznania, Lublina, Kalisza, Leszna i Gniezna.

Większość lekarzy, których inwentarze zachowały się w APW, była promocji obcej: niemieckiej i francuskiej. Jeżeli nawet przyjmujemy, że do momentu ukończenia studiów przez lekarza druki nabywane były za granicą, to obecność w księgozbiornie pozycji zagranicznych wydanych w okresie późniejszym świadczy o sprowadzaniu ich /importowaniu/ na potrzeby właściciela bądź przez księgarnie krajowe, bądź przez samych lekarzy w trakcie ich wojaży, bądź przez zlecenie zakupów osobom trzecim /znajomym, kolegom-lekarzom itd./. Liczba tych dzieł świadczy o bardzo wysokiej konsumpcji zagranicznej produkcji wydawniczej w środowisku lekarzy warszawskich XIX wieku.

Wyposażenie i standard mieszkań lekarzy wykazują znaczne różnice - od stosunkowo skromnych do bardzo bogatych. Na tym tle miejsce i sposób przechowywania książek świadczą bądź o randze, jaką im w ogólnym wyposażeniu przeznaczano, bądź też o traktowaniu ich wyłącznie jako warsztatu pracy naukowej i nadawaniu im

ich istotnej roli użytkowej a nie dekoracyjnej, jak to bywało niejednokrotnie w domach burżuazji warszawskiej. W mieszkaniach lekarzy książka rzadko znajdowała się w pomieszczeniach reprezentacyjnych /salon, biblioteka/, częściej w gabinecie lekarskim, lub zgoła bywała umieszczana w części mieszkalnej domu. Świadczą o tym przede wszystkim meble do książek, z reguły bardzo skromne, których rodzaj, ilość, jakość wykonania i materiału, ozdobność, a wreszcie skromne otaksowanie w inwentarzu każą przypuszczać, że nie pełniły one roli eksponowanej. Na wyposażenie biblioteki składały się przeważnie różne szafy, szafki i pulpity, często oszklone, czasem z firankami, ze skromnego drewna olszowego, roboty niezbyt wytwornej, nisko szacowane w stosunku do innych mebli. W przebadanych księgozbiorach wyposażenie składało się np. z "2 szafy olszowych lakierowanych z drzwiczkami szklanymi z dwienastu pułkami, złp 40" /księgozbiór Freyera/, "2e szafy za szkłem do książek olszowe, zł 24" /księgozbiór Theynera/, "1 szafa do książek, złp 4, para firanek w kratki do Biblioteki zł 3 jedne schodki do Biblioteki gr 15" /księgozbiór Mauersbergera/, "szafa olszowa politurowana z szybami, zł 15, cztery szafy od książek czarno beycowane, zł 10" /księgozbiór Dybka/, "2 szafki jesionowe za szkłem do książek rb 7.50" /księgozbiór Wenera/, "postument do książek marmurowy, rbs 3 kop. 60, 2 szafki topolowe, za szkłem do książek, rbs 6" /księgozbiór Bernsteina/. Wymienieni lekarze, których księgozbiory w badanej grupie należą do skromniejszych, traktowali przypuszczalnie książki li tylko jako narzędzie pracy /świadczy o tym jednocześnie analiza treściowa księgozbiorów/. Niestety, nie we wszystkich inwentarzach lekarskich wyszczególnione są meble, których opis mógłby świadczyć o ich przeznaczeniu na cele biblioteczne. Lepsze znacznie wyposażenie biblioteki posiadał Bergonzoni, w którego inwentarzu figurują "szafa mahoniowa fornirowana o 1 drzwiczkach do książek, złp 30, 3 szafy dębowe beycowane jednakowe z pułkami za szkłem do książek i z drzwiczkami ślepymi, zł 120, szafa dębowa bez drzwi do książek, złp 6". Lekarz J.F.Malcz posiadał "cztery szafy na książki, olszowe, oszklone, z drzwiami, zamkami i kluczami, rbs 20" oraz "pięć sztuk szaf wielkich jesionowych, oszklonych do książek, każda o dwu drzwiach z zamkami oraz szafkach i półkach z drzwiczkami i zamkami na dole, rbs 35". Te ostatnie stały zapewne w reprezentacyjnym gabinecie i były przypuszczalnie, niezależnie od swoich funkcji użytkowych, jednocześnie elementem ekspozycji, świadczącym o wy-

sokim prestiżu i miejscu w hierarchii społecznej właściciela. Ogólnie jednak oceniając wyposażenie bibliotek domowych i porównując je do wartości innych mebli posiadanych w domu można stwierdzić, że meble przeznaczone do przechowywania książek traktowano wybitnie użytkowo, spełniały więc one istotnie tę rolę, do której były przeznaczone.

Księgozbiory fachowe lekarzy

Przez pojęcie "księgozbiorów fachowych" lekarzy rozumie się księgozbiory służące utrwalaniu lub pogłębianiu wiedzy zawodowej lekarzy, a więc książki o treści medycznej lub z nauk pokrewnych i peryferyjnych. Książki tego typu stanowiły bądź wyłączny zbiór w mieszkaniu lekarza, bądź przytłaczającą jego część. Księgozbiory o treści wyłącznie zawodowej występowały częściej w pierwszym okresie /1808-1835/, do takich należą m.in. zbiory Mauersbergera i Theinera. W okresie drugim /1836-1865/ księgozbiory stają się bardziej zróżnicowane tematycznie, więcej w nich jest dzieł o treści pozafachowej. Wreszcie w okresie trzecim /1866-1914/ we wszystkich księgozbiorach występują w mniejszym lub większym stopniu publikacje z zakresu innych dziedzin wiedzy oraz literatury pięknej.

Księgozbiory lekarskie prawie nigdy nie mają ściśle określonego profilu specjalizacyjnego, nawet w tym zakresie, w jakim to pojęcie można odnosić do początku wieku XIX. I chociaż skądinąd wiadomo, że dany lekarz zajmował się okulistyką, inny chirurgią, jeszcze inny farmakologią, to na podstawie analizy księgozbiorów, szczególnie okresu do powstania listopadowego, nie dałoby się wysnuć jednoznacznych wniosków co do specjalizacji lekarskiej właściciela. Ogromna rozpiętość tematyki dzieł lekarskich świadczy, że lekarze-praktycy pierwszej połowy XIX wieku byli "omnibusami" zajmującymi się patologią i terapią wszelkich schorzeń. Lekarze polscy, kształceni w większości w obcych ośrodkach, po powrocie do kraju przeszczepiali na grunt rodzimy najlepsze i najnowsze wzory naukowe w zakresie poszczególnych dyscyplin lekarskich, jednak z powodu szczupłości kadry zmuszeni byli do praktykowania w zakresie medycyny ogólnej, zajmując się bardzo wieloma problemami odnoszącymi się do tej gałęzi wiedzy. Stąd też w tych samych księgozbiorach występują jednocześnie dzieła dotyczące się dyscyplin

podstawowych: anatomii, fizjologii, patologii, higieny, epidemiologii, farmakologii i innych oraz dyscyplin klinicznych: interny, chirurgii, położnictwa i ginekologii, pediatrii, dermatologii, wenerologii, oftalmologii, ftyzjatrii, neurologii, psychiatrii, stomatologii i innych.

Oczywiście nie wszystkie księgozbiory charakteryzują się aż tak wielką rozpiętością zagadnień i dyscyplin w zakresie nauki medycyny. Niektóre z nich zawierają, obok czasopism lekarskich oraz podręczników, kompendiów i repertoriów traktujących o medycynie ogólnej, kilka zaledwie najważniejszych działów medycyny. Uwidacznia się to szczególnie w tych księgozbiorach fachowych, w których książki układane były według działów grupowanych w porządku logicznym. Niektóre spisy inwentarzowe bibliotek podają pod odpowiednimi nagłówkami miejsce dzieł w obrębie zbioru, np.: Dzieła lekarskie ogólnie, Dzieła o środkach lekarskich, Dzieła anatomiczne, Dzieła akuszeryjne, Dzieła patologiczne i fizjologiczne, Dzieła do medycyny prawnej i polityki lekarskiej, Farmakopeje i receptury, Dzieła chemiczne i farmacyjne, itd. Podział taki niezupełnie jest adekwatny do zawartości poszczególnych działów i nie zabezpiecza w dostatecznym stopniu wyszczególnienia tej dużej liczby zagadnień medycznych, jakie włączają się z pojęciem dyscypliny. Tak np. w dziale ogólnym znalazły się książki z zakresu medycyny klinicznej, czasopisma lekarskie i naukowe /m.in. Philosophical Transactions/, bibliografie lekarskie, dzieła z zakresu chirurgii, terapii ogólnej i szczegółowej, patologii i klasyfikacji chorób, chorób nerwowych, chorób wenerycznych, medycyny wojskowej, pediatrii i balneologii. Jednocześnie w tej "ogólnej" części znalazły się zagadnienia tak szczegółowe, jak: rozprawy o dżumie, o szczepieniu ospy, samogwałcie, melancholii. Przydział książek do dalszych grup wymienionych w inwentarzu jest raczej prawidłowy.

Ciekawostką jest, że w księgozbiorach lekarskich spotykamy wiele dzieł, które dawno już utraciły swoje aktywne znaczenie i stały się jedynie zabytkami historycznymi. Pomijam tu już prace lekarzy starożytnych czy średniowiecznych, których dzieła wydawane były w XVIII i niejednokrotnie XIX stuleciu jako przyczynki do historii medycyny³². Spotykamy jednak w księgozbiorach lekarzy XIX wieku nazwiska i dzieła autorów druków medycznych z XVI i XVII wieku, takich jak Girolamo Fracastoro /1478-1553/, Ambroise Paré /1516-1590/, Girolamo Fabrizi d'Aquapendente /1533-1619/,

Walenty Fontanus /1545-1618/, Thomas Sydenham /1624-1689/ czy Herman Boerhaave /1668-1738/. Są to nazwiska niezmiernie dla medycyny zasłużone, nazwiska luminarzy tej nauki - występowanie ich jednak w bardzo licznych księgozbiorach³³ można traktować wyłącznie jako wyraz zainteresowań bibliofilskich ich posiadaczy. Również kompletowanie innych pozycji dawniej wydanych sugeruje, że lekarze pragnęli mieć pełny, w miarę możliwości, przegląd piśmiennictwa z zakresu określonej dyscypliny.

Różne specjalizacje reprezentowane przez lekarzy powodowały, że w poszczególnych księgozbiorach występuje przewaga dzieł poświęconych zagadnieniom jednostkowym w zakresie tej lub innej gałęzi nauki lekarskiej. Ponieważ jednak, jak już wspomniano uprzednio, lekarze w praktyce zmuszeni byli do zajmowania się wieloma dziedzinami medycyny, występuje w księgozbiorach szereg dzieł, które stanowiły "żelazny" repertuar wszystkich zbiorów. Do dyscyplin spotykanych we wszystkich księgozbiorach należy anatomia, chirurgia, fizjologia, farmakologia, patologia, terapia. W większości księgozbiorów spotyka się dzieła z zakresu balneologii, botaniki lekarskiej, chemii farmaceutycznej, epidemiologii, medycyny sądowej, medycyny wojskowej, położnictwa i chorób kobiecych, okulistyki, wenerologii. W mniejszym stopniu występują prace z zakresu historii medycyny, higieny, epizootiologii i medycyny weterynaryjnej, stomatologii, urologii, fizjatrii, medycyny społecznej i szpitalnictwa.

Interesujący jest fakt, że te same dzieła, a nawet identyczne wydania powtarzają się w znacznej liczbie zbiorów. Świadczy to o dużej wartości pozycji jako pracy naukowej, mającej nie tylko lokalne /krajowe/ znaczenie, lecz także wartości międzynarodowe. Może też świadczyć o czerpaniu wzorów z tych samych źródeł naukowych i ośrodków badawczych. Do takich dzieł, które znalazły się w 75% polskich księgozbiorów lekarskich, należy 15-tomowe dzieło A.Richtera: "Chirurgische Bibliothek", wydane w Getyndze, w latach 1771-1782. W księgozbiorach 66,6% lekarzy warszawskich występuje 4-tomowe dzieło Hildebranda: "Lehrbuch der Anatomie des Menschen", wyd. Wiedeń 1804; w takim samym stosunku reprezentowane jest dzieło Mateusza Orfila /1787-1853/ z zakresu toksykologii. Praca ta w polskich księgozbiorach występuje w dwóch wersjach językowych: niemieckiej pt. "Toxicologia" oraz francuskiej pt. "Traite des poisons". M.Orfila, Hiszpan, który się naturalizował we Francji, prof. medycyny sądowej i chemii w Paryżu, przyczynił się niezmier-

nie do stworzenia nowoczesnej toksykologii /zajmował się szczególnie możliwością wykrycia trucizny w jakiś czas po śmierci/. Ciekawe, że dzieło z tej samej dziedziny J.S.Franka: "Toxykologia", w języku polskim, tłum. przez F.Zawadzkiego znajduje się zaledwie w trzech księgozbiorach. W 55% zbiorów występują następujące pozycje: Józefa Czekańskiego: "Chirurgia", wyd. w 4 tomach w Warszawie w latach 1817-1818; Jana Piotra Franka: "System einer vollständigen medicinischen Polizey", w 7 tomach, wydane w latach 1779-1789 w Wiedniu; Krzysztofa Kluka: "Dykcyonarz roślinny" w 3 tomach; E.G.Baldingera: "Pharmacopea Edinburgensis"; A.G.Richtera: "Therapie", wyd. w Berlinie w 1817-1821 w 9 tomach; Ch.Selliego: "Medicina clinica", Berlin 1789; jedno z najgłośniejszych dzieł Gerharda Van Swieten: "Commentaria in Boerhaavii aphorismos", w 5 tomach, które wychodziły w latach 1741-1772. Przykłady tego typu można by mnożyć³⁴.

We wszystkich prawie księgozbiorach lekarskich bardzo bogato reprezentowane były dzieła z zakresu chemii i fizyki. Szczególnie często pojawiała się nazwisko A.F. de Fourcroya /1755-1809/, chemika francuskiego, jednego z twórców nomenklatury związków chemicznych, przeciwnika teorii flogistonu; szereg jego dzieł występuje w księgozbiorach lekarskich pierwszego okresu, bądź w języku francuskim, bądź w przekładzie niemieckim³⁵. Z zakresu chemii i fizyki /głównie elektryczności/ występują w bogatym wyborze prace J.Priestley'a, zresztą nie w języku oryginału, a w tłumaczeniu francuskim³⁶. W związku z odkryciem pod koniec XVIII wieku przez L.Galvaniego zjawisk elektrycznych w tkankach zwierzęcych, szczególnie dużo pojawiało się w księgozbiorach prac dotyczących problemu galwanizmu i elektryczności. Są to prace samego Galvaniego lub też dzieła omawiające jego odkrycie³⁷.

Botanika lekarska reprezentowana jest m.in. przez prace J.B. Lamarcka /1744-1829/, twórcę teorii ewolucyjnej w biologii³⁸.

Wszystkie księgozbiory /100%/ posiadały bardzo bogaty wybór dzieł z zakresu farmakopei krajowej i zagranicznej. Najliczniej reprezentowane były: wymieniana już "Pharmacopea Edinburgensis", nadto "Pharmacopea Borussica" i "Pharmacopea Wirtembergensis".

Lekarze warszawscy pilnie śledzili postępy nauki medycznej w Europie i wszelkie nowe kierunki teoretyczne w medycynie, a także nowe osiągnięcia praktyczne znajdujące wyraz w pozycjach sprawdzanych do własnych księgozbiorów. Np. system medyczny zwany "brownizmem" stworzony przez J.Browna /1735-1788/ znalazł odbicie w

pracach samego Browna w naszych księgozbiorach lekarskich już pod koniec XVIII wieku, a ponadto w szeregu dzieł ujmujących krytycznie te zagadnienia, jak: Jean Bapt. François Levelle: "Exposition d'un systeme plus simple de médecine de Broun", Paris 1798; Weiland: "Methode medicale simplifice d'apres le principes de Broun", Heilbrunn; 1798; Gabr.-Grégoire Lafont-Gouzy: "Examen critique et Eclaircissement de la doctrine Brounienne", Paris 1806 - i innymi pracami. Podobnie odkrycie Edwarda Jennera /1749-1823/ metody szczepień ochronnych przeciwko ospie spowodowało nie tylko włączenie się lekarzy warszawskich /M.Bergonzonego, J.A.Dziarkowskiego i innych/ do rozpowszechniania tej metody na terenie Warszawy i kraju, lecz również znalazło wyraz w gromadzeniu odpowiedniej literatury. W samym księgozbiorze Bergonzonego metoda Jennera reprezentowana jest takimi dziełami, jak: G.Uberio: "Notizie istoriche del vaiuolo"; Jacques Louis Moreau: "Traité historique et pratique de la vaccine", Paris 1801; O "wakocynie, czyli ospie krowiej"; "Premier raport de la Commission de vaccine"; Joseph. S. Vaume: "Les dangers de la vaccine", Paris 1801; "Traité historique de l'insertion de la petite verole" - oraz szereg innych.

Księgozbiory fachowe lekarzy wymagają badań specjalistycznych, do których predestynowani są przede wszystkim historycy medycyny. Tylko oni potrafią ocenić prawidłowo, czy zawartość treściowa polskich księgozbiorów lekarskich odpowiadała w danym momencie aktualnemu stanowi wiedzy medycznej w Europie, czy lekarze nasi nadążali za postępem nauk lekarskich i czy w ich księgozbiorach znajdowały się prace o istotnie trwałej wartości naukowej. Z tego, co autor opracowania przyswoił sobie z lektury, z dużą ostrożnością sądu przychyłałby się do odpowiedzi twierdzącej. Historycy medycyny mają jednak przynajmniej pewność, że badania takie są możliwe i że do postulowanego tematu istnieją bardzo obfite materiały archiwalne.

Piśmiennictwo pozamedyczne w księgozbiorach lekarzy

Ta część analizowanych księgozbiorów stanowi, z punktu widzenia historyka książki, materiał znacznie ciekawszy, pozwalający na prześledzenie zainteresowań literackich i naukowych środowiska lekarskiego, jego stosunek do problemów społecznych i niekiedy politycznych.

Jak już wspomniano, nie wszystkie księgozbiory lekarskie wykazują pozycje spoza zawodowego zainteresowania lekarzy. Księgozbiory ściśle fachowe omówiono uprzednio. Natomiast w tych księgozbiorach, które częściowo zawierają publikacje odnoszące się do pozafachowych zainteresowań lekarzy i świadczą o ich uczestnictwie w problemach kultury literackiej, procent publikacji niemedycznych jest bardzo zróżnicowany. Czasami jest to zaledwie kilkanaście dzieł o treści nielekarskiej, a czasami stanowią one niemal połowę zbioru³⁹.

Jakie tematy i jakie utwory reprezentowane są w tych zbiorach najliczniej? Niewątpliwie pierwszeństwo przypada literaturze pięknej, reprezentowanej przez poezję, dramat i powieści, głównie w języku francuskim i włoskim⁴⁰. Poza literaturą piękną w księgozbiorach znalazły się dzieła z zakresu filozofii, polityki, prawa cywilnego, matematyki, geologii i mineralogii, kosmologii, historii, teologii, geografii, ekonomii, gospodarstwa wiejskiego, językoznawstwa wraz ze słownikami, pamiętniki i relacje z podróży, dzieła z dziedziny wychowania, sztuki, muzyki i tańca, biografie oraz bardzo liczne atlasy, mapy i plany.

Literatura starożytna obejmuje literaturę starogrecką i rzymską. Ta pierwsza reprezentowana jest przez Anakreonta /Carmina w łac. przekładzie/, bajki Ezopa w języku francuskim, bukoliki Teokryta w języku niemieckim oraz nieśmiertelne dzieła Homera po francusku i niemiecku. "Iliada" Homera występuje także w kilku księgozbiorach w polskim przekładzie F.Dmochowskiego z 1800 r. oraz w przekładzie Staszica. Literatura łacińska /rzymska/ obejmuje szereg utworów Cicerona /"Orationes", "De officiis", "Oeuvres completes", Paris 1840 w 5 t./, Seneki mł. traktat o pokoju ducha w języku francuskim, dzieła zebrane Corneliusa Neposa w języku włoskim, francuskim i niemieckim, dzieła Tytusa Liwiusza, prace Katullusa, Tibullusa, Waleriusza Maksymusa, Publiusza Owidiusza Nasona, poematy Horacego po łacinie, a także w języku niemieckim, francuskim i po włosku /kilka wydań, m.in. Padwa 1764, Siena 1778/, Wergiliusza bukoliki wydane po włosku w Wiedniu w 1811 r., "Satyricon" Tytusa Petroniusza, utwory Swetoniusza, Polibiusza: "Lykortae"; satyry Juwenalisa. Tych i innych pisarzy starożytności spotykamy też w rozmaitych opracowaniach krytycznych, a także w antologiach /np. "Ecloga veterum poetarum latinorum"/.

Literatura włoska reprezentowana jest szczególnie bogato w księgozbiorze Bergonzoniego, ale także w innych księgozbiorach wy-

stępuje szereg utworów pisarzy włoskich. Przykładowo można wymienić takich autorów, jak: F. Petrarca /wiersze, Bergamo 1752/, Boccaccio i jego sławny "Dekameron", kilka prac Torquatta Tassa /"Amintas", Parigi 1768; "La secchia rapita", Paris 1796 oraz najślawniejszy utwór poetycki XVI wieku: "Gerusalemme liberata", Roma 1670; ten sam utwór pod tytułem "Gotfrid albo Jeruzolima wyzwolona" występuje także w polskim przekładzie/. Do bajek La Fontaine'a nawiązują prace moralizującego poety- bajkopisarza Lorenzo Pignottiego: "Imitationi di Satire", Firenze 1808; oraz "Favole e novelle", Parigi 1786. Na osobną wzmiankę zasługuje dzieło Giambattisty Castiego /1724-1803/: "Gli animali parlanti", Parigi 1802 /pierwodruk/, ostra satyra przeciwko absolutyzmowi i sprzymierzonemu z nim Kościołowi. Inne utwory włoskiej literatury pięknej, które warto wymienić to Fr. Avelloniego: "La forza della gratitudine", Venezia 1784 i trzy prace G. Colpaniego: "Il gusto poemato", Venezia 1767; "Paradiso"; "Versi improvisi", Bologna 1818.

Włoski dramat muzyczny XVIII wieku, którego najwybitniejszym przedstawicielem był Pietro Metastasio /właśc. Pietro Trapassi 1698-1782/ reprezentowany jest jego wyborem pism: "Opere drammatiche", Roma 1755. Znakomity Carlo Goldoni /1707-1793/ również znajduje się w polskim zbiorze lekarskim /utwór "Il same sopra la poesia lirica"/.

Ogromnym bogactwem autorów i utworów może poszczycić się w księgozbiorach lekarzy warszawskich literatura francuska. Dzieła z tego zakresu występują we wszystkich niemal księgozbiorach tych, które rejestrują zainteresowania pozafachowe lekarzy. Zasadnicze różnice występują jednak w doborze autorów i preferowaniu pewnych gatunków literackich. Tak więc w bibliotece Bergonzoniego do najulubieńszych autorów należał poeta Jacques Delille /1738-1813/, piewca piękna przyrody francuskiej wsi. Wszystkie utwory Delille'a w tym księgozbiorze to pierwodruki: "Les jardins", Paris 1782; "L'homme des champs", Paris 1800; "Oeuvres"; "Lettres des Ninon"; "La pitie", Paris 1802; "Dithyrambe sur l'immortalité de l'âme", Paris 1802; "L'imagination", Paris 1806; "Les trois régnes de la nature, poëme en VIII chants", Paris 1808. Trzeba podkreślić, że ten mierny dosyć poeta, którego aż osiem dzieł rejestruje księgozbiór Bergonzoniego, znalazł też wielbiciela w innym lekarzu warszawskim A.F.X. Dybku. Księgozbiór tego ostatniego liczył aż dziesięć utworów Delille'a - oprócz wymienionych już uprzednio, znajdowały się w nim "Poesies fugitives", Paris 1809; nadto w

tłumaczeniu Delille'a szereg utworów Wergiliusza: "L'Eneide", Paris 1814; "Les georgiques", Paris 1809; "Les bucoliques", Paris 1806 i J. Miltona "Le Paradis perdu", Paris 1805.

Poezja francuska wieku oświecenia reprezentowana jest jeszcze szeregiem utworów, wśród których wybijają się Evariste de Parny /1753-1814/ przybyły z dalekich Antyli: z wielu jego utworów występują tylko "Poesies érotiques", Paris 1808. Jean P. Claris de Florian reprezentowany jest dziewięcioma utworami: "Galatée", Paris 1805; "Théâtre"; "Gonzalve de Cordoube"; "Numa Pompilius"; "Nouvelles", Paris 1810; "Melanges", Paris 1805; "Don Quichotte", Paris 1812; "Guillaume Tell", Paris 1811; "Eliezer", Paris 1808.

Wśród innych pozycji literatury francuskiej znalazły się dzieła /zebrane w 3 tomach/ wybitnego poety okresu Ludwika XIV Nicolasa Boileau-Despreaux /1636-1711/, dzieła dramatyczne Prospera Crébillon /1674-1762/, dzieła J.F. Regnarda /1655-1709/ naśladowcy Moliera. Z prozy znajdziemy "Lettres choisies", Paris 1811, epistolografki markizy M. de Sévigné /1626-1696/ autorki znakomych listów do córki.

W wielu księgozbiorach występują dzieła zebrane Pierre Corneille'a, dzieła zebrane Jean Racine'a, dzieła zebrane J.B. Moliere'a, bardzo dużo utworów La Fontaine'a z jego bajkami na czele. Z wielkiej czwórki wieku Oświecenia reprezentowane są wszystkie nazwiska: Ch.L. Montesquieu, D. Diderot, J.J. Rousseau i F.M. Voltaire. Rousseau reprezentowany jest przez najgłośniejszą swą powieść: "La nouvelle Héloïse" /w różnych wydaniach/ oraz inne dzieła: "Politique"; "Emile"; "Les confessions", etc. Dzieła Voltaire'a występują zarówno jako poszczególne utwory, jak też w jednym księgozbiorze⁴¹ - Oeuvres completes w 70 tomach. Na zakończenie tego przeglądu literatury francuskiej wspomnieć trzeba o nowym gatunku powiastki moralnej, której przedstawicielem był Jean-François Marmontel i jego dzieło: "Contes moraux" /wywarło znaczny wpływ na literaturę polską tego okresu/.

Z literatury portugalskiej występuje nieśmiertelne dzieło Louisa Vaz de Camoesa: "Os Lusíadas", w tłumaczeniu francuskim.

Literatura angielska na tle francuskiej i włoskiej wygląda niepokąźnie. Niektóre utwory piśmiennictwa angielskiego wprowadziły były lekarzom warszawskim XIX wieku, ale prawie wyłącznie z przekładów francuskich. Występują więc dzieła zebrane lorda G. Byrona, lecz w wydaniu paryskim z 1836 roku, jako "Oeuvres completes" /w 6 vol./ . Dzieła Waltera Scotta w 76-tomowym wy-

daniu prezentowane są także w przekładzie francuskim. Utwory W. Shakespeare'a znajdują się w księgozbiorach w angielskiej edycji z 1827 roku oraz po francusku w wydaniu paryskim z roku 1779. W oryginale spotykamy dzieła Jonathana Swifta wydane w Londynie w 1765 roku w 27 woluminach.

Również literatura niemiecka reprezentowana jest ubogo w porównaniu z francuską. Jedynymi przedstawicielami tej literatury są: wybitny poeta i pisarz niemieckiego oświecenia Christian Fürchtegott Gellert /1715-1769/, którego dwie prace spotykamy w księgozbiorach lekarskich: "Fabeln und Erzählungen", t.1-2, 1746-1748 oraz "Poetische Werke"; mierny dość poeta tego samego okresu J.Hagedorn i jego Poetische Werke; oraz dwaj najwięksi klasycy Niemcy: F.Schiller /dwie prace: "Gedichte", Leipzig 1807 i "Samtliches Werke", Leipzig 1830/ oraz J.W.Goethe i jego zbiór prac: "Poetische und prosaische Werke".

Podobne proporcje występują w okresie drugim /1836-1865/ oraz trzecim /1866-1914/, gdzie również bardzo bogato reprezentowana jest literatura francuska /Balzac, Flaubert, Hugo, Stendhal, Zola/, a skromnie literatura niemiecka, angielska i inne. Szczegółowych badań dla tych okresów nie przeprowadzono.

Niewielką popularność beletrystyki niemieckiej w zbiorach polskich rekompensowało piśmiennictwo tego kraju w zakresie innych dyscyplin, gdzie język ten zdobył sobie dominującą pozycję. Zanim jednak przejdę do omówienia literatury nielekarskiej księgozbiorów lekarzy warszawskich /poza beletrystyką/, zatrzymam się jeszcze na literaturze polskiej, która acz równie ubogo reprezentowana, zasługuje z oczywistych względów na wnikliwą analizę.

W księgozbiorach spotykamy następujące prace: Ignacego Krasińskiego: "Dzieła wierszem i prozą", t.1-10, Warszawa 1802; F.B.D. Książnina: "Poezje", t.1-3, Warszawa 1787; M.Wirtemberskiej: "Malwina", t.1-2, Warszawa 1816; J.U.Niemcewicza: "Bajki", Warszawa 1814; S.Witwickiego: "Poezje biblijne", Warszawa 1830; S.Goszczyńskiego: "Zamek kanłowski", Warszawa 1828; E.Odyńca: "Dziewica z Jeziora", Lipsk 1838; E.T.Massalskiego: "Pan Podstolic", Petersburg 1833; A.Mickiewicza: "Poezje", Warszawa 1833; F.Karpińskiego: "Dzieła", Warszawa 1806; K.Radziwiłła: "Pamiętniki", wydane przez Edwarda Raczyńskiego, Poznań 1840; A.Fellińskiego: "Dzieła", t.1-2, Wrocław 1840 oraz szereg innych pism⁴². Widzimy tu więc, obok dzieł istotnie wybitnych, także pozycje mierne oraz takie, które już dawno zostały zapomniane.

Historia literatury różnych narodów budziła zaciekawienie, gdyż tego typu publikacji spotykamy w księgozbiorach lekarzy sporo. Szczególnie obficie prezentowana jest historia literatury francuskiej, ale także bogato przedstawia się historia literatury polskiej, jak też literatury starożytnej i innych narodów europejskich⁴³.

We wszystkich księgozbiorach lekarzy /100%/ jednym z najbardziej pieczołowicie dobieranych działów był dział słowników specjalistycznych, słowników językowych, dzieł z zakresu gramatyki obcojęzycznej oraz zasad wymowy i pisowni. Związane to było ze wspomnianą już koniecznością nie tylko czynnej znajomości wybranych języków obcych, ale też bierną znajomością innych języków, konieczną do śledzenia nowości wydawniczych odpowiedniej literatury fachowej. O wadze, jaką lekarze przywiązywali do tego działu, świadczy fakt, że jeżeli nawet w księgozbiornie lekarskim nie występowały żadne inne pozycje poza ściśle fachowymi /medycznymi/, to temu zagadnieniu poświęcano wiele środków materialnych i starania o prawidłowy dobór pozycji. Słowniki obcojęzyczne w księgozbiorach lekarskich stanowią trzecią pod względem liczebności grupę po literaturze fachowej i pięknej⁴⁴.

Dzieła z zakresu historii spotykane w księgozbiorach można podzielić na dwie grupy: dzieła z zakresu historii powszechnej oraz historii poszczególnych państw i narodów. Ta druga grupa jest znacznie obszerniejsza. Reprezentowana jest w niej także w bardzo bogatym wyborze historia Polski, wraz z mnóstwem zagadnień szczegółowych. Dla uzyskania pełnego obrazu profilu księgozbiorów lekarskich fakt ten ma dodatkowe znaczenie, ponieważ, jak już o tym była mowa, wielu lekarzy warszawskich było pochodzenia obcego /narodowości niemieckiej, włoskiej, francuskiej lub żydowskiej/, a okres, w którym działali, był okresem, kiedy naród polski pozbawiony był własnej państwowości. Spolonizowanie tej grupy lekarzy wyraża się więc nie tylko poprzez sam fakt działalności w naszym kraju, ale również w sposobie myślenia, recepcji kultury polskiej z jej antecedenjami historycznymi⁴⁵.

Filozofia reprezentowana była bardzo dużą liczbą pozycji, które bądź dotyczyły się pewnych systemów filozoficznych, bądź krytycznego ujęcia poglądów poszczególnych filozofów. Tego typu pozycje, chociaż liczne, reprezentowane były tylko w niektórych księgozbiorach⁴⁶.

Prawo stanowi skromną stosunkowo grupę tematyczną w analizowanych księgozbiorach. Potrzebne było prawdopodobnie lekarzom jako dyscyplina peryferyjna przy wykonywaniu czynności lekarzy sądowych i wówczas związane było w pewnym sensie z zawodem. Ponadto występują również dzieła z zakresu prawa cywilnego, prawa administracyjnego, są to jednak przypadki raczej sporadyczne⁴⁷.

W niektórych księgozbiorach spotykamy bardzo bogate działy poświęcone gospodarstwu wiejskiemu. Dotyczy to przede wszystkim księgozbiorów tych lekarzy, którzy byli jednocześnie posiadaczami ziemskimi /Dziarkowski, Malcz/. Książki poświęcone temu zagadnieniu w ich zbiorach liczą po kilkadziesiąt pozycji i są to z reguły druki w języku niemieckim. Zakresem swym obejmują: budownictwo wiejskie gospodarskie /obory, stajnie, stodoły/, hodowlę zwierząt i dzieła weterynaryjne, uprawę roślin, gleboznawstwo i nawożenie, ogrodnictwo, hodowlę kwiatów i zakładanie parków bądź ogrodów ozdobnych. Są to zwykle dzieła najnowsze, wyrażające najbardziej aktualne tendencje i osiągnięcia nauki w tej dziedzinie⁴⁸.

Nauki ścisłe reprezentowane są w księgozbiorach lekarzy warszawskich wieloma pozycjami z zakresu mineralogii, chemii, fizyki, nauk matematycznych /b.licznie/, przyrodoznawstwa itd.⁴⁹

Część księgozbiorów domowych lekarzy była zaopatrzona w bogaty wybór dzieł poświęconych zagadnieniom wychowania dzieci i młodzieży oraz w pozycje z zakresu początkowych wiadomości w różnych przedmiotach wiedzy, przystosowanych do domowego kształcenia dzieci. Pozycje te zapewne służyły praktycznym celom wychowawczym oraz naukom początkowym w wewnętrznym kręgu rodzinnym lekarza. Do takich zaliczyć możemy między innymi utwory K.Hoffmanowej, K.Nakwaskiej, Mme S.F.Genlis i wiele innych⁵⁰.

Literatura teologiczna, liturgiczna i dewocyjna występuje w księgozbiorach lekarzy warszawskich sporadycznie i jest reprezentowana z reguły pojedynczymi dziełami. Najczęściej spotykana pozycją jest "Biblia" w różnych językach oraz przekładach katolickich, kalwińskich i luterańskich, poszczególne księgi Starego i Nowego Testamentu, kazania i mowy pogrzebowe, śpiewniki kościelne, żywoty świętych itp. Literatura ta stanowi zaledwie ułamek procenta całości zbiorów i zaskakuje niekiedy doborem pozycji: w zbiorze lekarza pochodzenia żydowskiego spotykamy "Talmud" w języku hebrajskim /Pinnera/, H.Liebkinda: "Modlitwy dla Izraelitów" /po polsku i po hebrajsku/ obok dzieła Auguste Nicolas: "Badania filozoficzne o chrystianizmie", t.1-3, Warszawa 1851 i innych dzieł

teologii chrześcijańskiej. Z innych prac tej grupy księgozbiorów, figurują "Biblie" przeważnie w języku niemieckim, "Biblia in folio w kopiersztychach /z ilustracjami Gustava Dore/; "La passione di Jesu Christo"; Tomasza à Kempis: "De imitatione Christi"; J.K.Szaniawskiego: "System chrystianizmu", Warszawa 1803; "Histoire de la Sainte Bible"; "Kazanie o środkach zachęcających do cnoty"; "L'office de la Semaine Sainte"; "L'histoire du Vieux et du Nouveaux Testament" i inne dzieła⁵¹.

Spiewniki /przede wszystkim kościelne/ znajdują się przeważnie w zbiorach lekarzy wyznania ewangelickiego. Do pozycji takich należą m.in.: "Nowo wydany kancynał pruski", Królewiec /bez roku/; "Dresdenisches Gesangbuch", Leipzig 1784; "Gesangbuch", Berlin, 1823; "Nowy Pieśnioksiąż", czyli "Kancynał prusko-polski", Królewiec 1840 itp.

W księgozbiorach znalazła się pewna liczba biografii wielkich mężów stanu, władców, polityków, uczonych. Wśród biografii na uwagę zasługują następujące prace: Demetriusa Gobelasa: "Histoire d'Alexandre la Grand", Varsovie 1822; Andrzeja Edwarda Koźmiana: "Żywot Bartłomieja Nowodworskiego", Wrocław 1841; Michała Balińskiego: "Życie Jędrzeja Śniadeckiego", Gniezno 1840; Eustachego Marylskiego: "Wspomnienia zgonu zasłużonych w narodzie Polaków", Warszawa 1829 oraz kilka dzieł ogólnych, jak np. K.W.Bottigera: "Die Weltgeschichte in Biographien", Berlin 1839 w 18 tomach. Na uwagę też zasługuje ogromny kult Napoleona przejawiający się przez cały wiek XIX w Polsce. Analiza księgozbiorów lekarskich potwierdza tę tezę, gdyż i w nich spotykamy znaczną liczbę książek dotyczących osoby Napoleona. Należą do nich m.in.: "Manuscrit contenant le 6 dernieres mois du regne de Napoléon", Bruxelles 1823; Philippe-Paul Segur: "Histoire de Napoléon et de la Grande Armée pendant l'année 1812", Paris 1824; C.-J.Bail: "Correspondance de Bernadotte avec Napoléon", Paris 1819; F.Antommarchi: "Des derniers moments de Napoléon", 2 vol., Paris 1825 oraz wiele innych pozycji związanych pośrednio z osobą cesarza, jak np. dziełko o zdradzie marszałka Pichegrou, lub rozprawa na temat polityki marszałka Soult.

Z osobą Napoleona, poza wymienionymi już dziełami, wiąże się szereg innych prac związanych z problemami polityki europejskiej. Należą do nich m.in.: "Quelques notices sur les premieres années de Bonaparte", Paris 1798; "Reflexions presentées a la nation Française", "Coup d'oeil de la Russie avec la France", London 1804; "De l'etat actuel du credit dans le royaume de Pologne", 1816; "Histoire

des sociétés secretes de l'armée", Paris 1815; "Coup d'oeil de la revolution française"; D.D.Pradt: "Histoire de l'ambassade dans le Grand Duché de Varsovie", 2 ed., Paris 1815; "Notices sur l'Empire de Russie", Paris 1812; "De Bonaparte et des Bourbons" - i wiele innych pozycji.

Z zakresu sztuki występują takie pozycje, jak: A.Lenoira: "Description historique et chronologique des monumens de sculpture", Paris 1802; G.Consoliego: "Del arte", Venezia 1755; J.G. Sulzera: "Allgemeine Theorie der Schönen Künste", 2 Th., Leipzig 1771-1774 i inne.

Dramat reprezentowany jest szeregiem utworów przedstawiających poszczególne prace dramatyczne bądź też dziełami teoretycznymi. Wśród nich są następujące: Jacques Bailly: "Théâtre et oeuvres mêlées"; "Théâtre Française"; Jean-Baptiste-Charles Vial: "Thalie et Melpomene française ou le Théâtre française" i tym podobne utwory.

W większości księgozbiorów lekarzy warszawskich spotykamy mapy i atlasy różnych krajów europejskich. W poszczególnych księgozbiorach liczba ich waha się od jednej-dwu map do kilkunastu pozycji. Są to między innymi: K.T.Lottera: "Atlas novus sive tabulae geographicae"; "Karty jeograficzne Polski"; Mappa X. Warszawskiego; Tabula mundi; Neuste Karte von Pohlen und Litauen; Carta totius Poloniae; Karte von Pohlen; Mappa podróżna Niemiec; Mappa państwa włoskiego; A.Rizzi Zannoni: Mappa dawna Polski w 24 oddziałach; Mapp rozmaitych sztuk 18; Planów rozmaitych miast sztuk 9; Die Weltkarte /w futerale/; Różnych map płótnem podklejonych sztuk 26; Carte des postes d'Allemagne; - oraz inne podobne pozycje.

Z omówionym działem księgozbiorów łączy się pośrednio liczna grupa pozycji występujących w księgozbiorach lekarzy, a dotyczących opisów podróży i przewodników po obcych krajach lub miastach. Bogato prezentowane zbiory z tej dziedziny, i to w większości księgozbiorów, świadczą o dużym znaczeniu, jakie przywiązywano do tego działu. Występują tu między innymi: Jana Potockiego: "Voyage dans l'Empire de Maroc", Varsovie 1792; Ludwika Pietrusińskiego: "Podróże, przejażdżki i przechadzki po Europie", Warszawa 1843; R.A. O.Reicharda: "Guide de voyageurs en Allemagne", Weimar 1811; tegoż autora: "Manuel instructif du Voyageur", Weimar 1813; Ch.Poujoult: "Paris a la fin ou XVIII siecle"; Anne-Louise Stael-Holstein: "De l'Allemagne", Paris 1810; G.Gley: "Voyage en Allemagne et en Pologne", Paris 1816; Aleksandra Sapiehy: "Podróże w krajach

sławiańskich" /Wrocław/ 1811; Philibert-Joseph Roux: "Relation d'un voyage fait á Londres", Paris 1816; "Relation du passage du Rhin", J.G.Strittera: "Historyczno-geograficzne opisanie miasta Pekinu", Warszawa 1787; "Nouveau Guide par Vienne"; J.W.Mellera: "List opisujący podróż do Chersonezu", b.m.i r. /1787/; N.E.Kleemanna: "Voyage de Vienne à Belgrade", Neufchâtel 1780; K.H.Weisego: "Halle und Merseburg, historisch und topographisch dargestellt", Merseburg 1824; "L'Angleterre sue à Londres"; G.T.Legis: "Grundriss von Prag"; K.Lachg Szyrmy: "Anglia i Szkocya", Warszawa 1828; F.S.Dmochowskiego: "Włochy", t.1-2, Warszawa 1837; J.G.Seiffartha: "Reisetage in Deutschland, Frankreich, Schweitz", Leipzig 1832; C.Szepesházy: "Königreich Ungarn", 2 Bd., Kaschau /Koszyce/ 1825; J.F.Kluczyckiego: "Pamiętki polskie w Wiedniu i jego okolicach", Kraków 1835; T.Bułharyna: "Rossya", Petersburg 1837; "Le Guide d'Amsterdam"; "Plan de Paris fortifié"; "Der Dampfwagen und Plan von Leipzig" oraz szereg innych pozycji.

W wielu księgozbiorach występują encyklopedie powszechne, przede wszystkim w języku niemieckim, z tych najczęściej "Meyers Conversations-Lexicon"/w różnych księgozbiorach występuje zwykle zdekompletowana, w 4 tomach, dwukrotnie w 10 tomach, kilkakrotnie w 14 tomach oraz w 22 tomach/, ponadto "Meyers-Universum" w 10 tomach.

Dosyć licznie w zbiorach pojawiają się pamiętniki, wśród których do ciekawszych zaliczyć można: F.S.Dmochowskiego: "Wspomnienia od r. 1806 do 1830", Warszawa 1858; almanach pt. "Kolumb", "Pamiętniki opisom podróży ...poświęcony", t.1-8, Warszawa 1828-1829; "Memoires du Regne de Pierre le Grand"; "Memoires sur la Bastille" /w kilku księgozbiorach/ i inne.

W inwentarzach lekarzy często wymieniane są też zbiory graficzne, jak np.: "5 sztuk wielkich kopersztychów"; "Kopersztychów i innych rycin sztuk 40-ci"; itp.

Na koniec wspomnieć trzeba o dziełach, które można byłoby określić ogólnym terminem "varia", a które obejmowały wszelkie inne zagadnienia jednostkowe reprezentowane w księgozbiorach lekarskich, a obejmujące szereg pozycji charakteryzujących bardzo szerokie zainteresowania pozalekarskie lekarzy⁵². Ich liczebność w poszczególnych księgozbiorach jest bardzo różna, wynosi od kilku do kilkunastu pozycji. Z ciekawszych publikacji w języku polskim można wymienić np.: Jerzego Chrystiana Arnolda: "Rozprawa o

monecie polskiej"; Jerzego Samuela Bandtkiego: "Historia drukarni w Królestwie Polskim, W.X.Litewskim i w krajach zagranicznych", Kraków 1826; Feliksa Bentkowskiego: "Spis medalów polskich lub z dziejami krainy polskiej stycznych", Warszawa 1830; Juliusza Kolberga: "Porównanie terażniejszych i dawnych miar i wag w Królestwie Polskim", Warszawa 1819; Stanisława Janickiego: "O machinach parnych", Warszawa 1823; Antoniego Magiera: "O używaniu barometrów, termometrów i innych instrumentów metereologicznych", ed.2, Warszawa 1815; Hieronima Juszyńskiego: "Dykcjonarz Poetów polskich", Kraków 1820; Franciszka Ksawerego Zacharyasiewicza: "Wiadomość o Ormianach w Polsce", Lwów 1842; Floriana Aleksandra Zubelewicza: "Przewodnik z Giełdy", Warszawa 1833; "O więzieniach publicznych", Warszawa 1818; "Taryffa domów miasta Warszawy", 1821 i inne pozycje.

Podsumowując tę część księgozbiorów lekarzy warszawskich, która obejmowała zbiory z zakresu pozazawodowych ich zainteresowań, można stwierdzić, że zakres tematów był bardzo różnorodny. Szczegółowa analiza zawartości tych księgozbiorów pozwoli na dokładne prześledzenie zainteresowań lekarzy i da odpowiedź, jakie książki i z jakiego zakresu występowały w ich domowych bibliotekach. Nie będzie to jednak z pewnością analiza pełna. Wiemy z różnych źródeł i przekazów, że lekarze czytawali, a także posiadali szereg dzieł zakazanych przez cenzurę rosyjską, sprowadzanych do kraju drogą nielegalną. Tego typu pozycje nie były wykazywane w inwentarzach. Dopiero porównanie spisów inwentarzowych zawartości księgozbiorów z innymi źródłami, przede wszystkim pamiętnikami, korespondencją itd. pozwoli na uzyskanie w miarę kompletnego obrazu czytelnictwa lekarzy oraz roli, jaką księgozbiory lekarzy warszawskich XIX wieku pełniły w wyznaczaniu kultury tego środowiska.

Badania tego typu powinny być kontynuowane, a uzyskany dotychczas materiał badawczy jest bardzo obiecujący. Szczególny nacisk w przyszłości należy położyć na analizę zawartości treści księgozbiorów lekarskich lat 1865-1900, który to okres jest w poruszonej temacie najsłabiej przebadany.

Przypisy

¹ Artykuł został przygotowany na podstawie opracowania wykonanego w ramach problemu międzyresortowego MR III.11, kierowanego przez Instytut Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN.

² M.in.: A.Wrzosek, *Udział medycyny polskiej w kulturze powszechnej, ze szczególnym uwzględnieniem czasów porzoborowych*, w: *Polska w kulturze powszechnej*, t.2, Kraków 1918, s.305-319; M.Malinowski, *O społecznym, kulturalnym i narodowym życiu lekarzy polskich b.Kongresówki*. "Polski Tygodnik Lekarski" 1948, R.III, nr 5-12.; *Sprawy lekarskie w aktach Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie /1800-1832/*, Oprac. B.Rudawska, H.Stebelska i T.Wyderkowa, Warszawa 1955; C.Orlikowska, *Nurt ewolucjonizmu w warszawskim środowisku lekarskim w latach 1862-1900*, w: *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*, Seria B, z.5, Warszawa 1961, s.67-125; J.Skłodowski, *Lekarze warszawscy na przełomie XIX i XX wieku /Fragment pamiętnika/*, "Archiwum Historii Medycyny" 1961, T.XXIV, nr 2, s.169-177; A.Wybieralski, *Lekarze urzędowi Królestwa Kongresowego*, "Archiwum Historii Medycyny" 1964, T.XXVII, nr 1-2, s.93-126; Z.Woźniński, *Lekarze warszawscy patronami ulic stolicy*, "Archiwum Historii Medycyny", 1965, T.XXVIII, nr 3, s.251-256; Z.Podgórska-Kławe, *Kobiety-lekarze Warszawy*, "Archiwum Historii Medycyny" 1965, t.XXVIII, nr 3, s.243-250; S.Konopka, *Życie lekarskie w Warszawie 100 lat temu*, "Archiwum Historii Medycyny" 1965, T.XXVIII, nr 3, s.257-264; Z.Leszczczyński, *Udział polskich lekarzy w powstaniu styczniowym 1863-1864*, "Lekarz Wojskowy" 1974, R.L, nr 3, s.255-258; T.Ostrowska, *Lekarze w Towarzystwie Warszawskim Przyjaciół Nauk*, "Wiadomości Lekarskie" 1974, T.XXVII, z.3, s.301-303; Z.Podgórska-Kławe, *Środowisko lekarskie Warszawy po powstaniu styczniowym*, "Kronika Warszawska" 1974, nr 2, s.13-30; M.Lyskanowski, *Medycyna i lekarze dawnej Warszawy*, Warszawa 1976.

³ W tym celu zaznajomiono się z wieloma dziełami z zakresu historii medycyny oraz publikacjami biograficznymi, pamiętnikami lekarzy, bibliografiami i wydawnictwami statystycznymi, tyczącymi omawianego tematu /bibliografia przedmiotu znajduje się w odrębnej kartotece/. Dla rozpoznania i określenia środowiska lekarskiego Warszawy, podstawowym warsztatem pracy stała się kartoteka biograficzna lekarzy XIX wieku obejmująca nazwiska przedstawicieli medycyny zmarłego do czasu I wojny światowej. Dane do kartoteki czerpano z czasopism lekarskich XIX i XX wieku, słowników biograficznych, pamiętników, encyklopedii i innych wydawnictw informacyjnych bezpośrednich. Kartoteka została zweryfikowana z materiałami gromadzonymi od lat przez Główną Bibliotekę Lekarską w Warszawie do projektowanego słownika lekarzy polskich. Kartoteka biograficzna lekarzy warszawskich XIX stulecia pozwoliła na zorientowanie, jakich nazwisk należy poszukiwać w inwentarzach, protokołach licytacji, intercyzach i testamentach, zawartych w aktach notarialnych z obszaru Królestwa Polskiego, a w szczególności m.st.Warszawy.

⁴ Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Akta notarialne, kancelarja M.Zieliński, vol.32, akt nr 1563 z 1853 r. /dalej podawać będą jedynie nazwisko notariusza, numer woluminu oraz numer i rok powstania aktu/, inwentarz pozostałości po Józefie Bernstein, poz. 381.

⁵ Ditto, poz. 383.

⁶ Cz.Kowalewski, vol.6, akt 547 z 1828 r., inw. pozostałości po Janie Bogumirze Freyer.

⁷ R.Escarpit, *Rewolucja książki*, Warszawa 1969, s.36.

- ⁸ A.Skrzypczak, Dzieje biblioteki Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, "Archiwum Historii Medycyny" 1972, T.XXXV, s.405-417.
- ⁹ T.Ostrowska, Lafontaine /de la Fontaine/ Franciszek Leopold /1756-1812/, w: Polski Słownik Biograficzny, t.16, Wrocław 1971, s.408.
- ¹⁰ U.Paszkwicz, Narastanie księgozbioru Biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie /1802-1832/, w: Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi, z.3, Warszawa 1977, s.76.
- ¹¹ AGAD, Akta TPN, sygn. 8, s.8-13; Posiedzenie ogólne dnia 6 lutego 1814 r. AGAD, Akta TPN, sygn.60, s.82-83.
- ¹² B.Królikowski, Bergonzoni Michał /1748-1819/, w: Słownik Pracowników Książki Polskiej, Warszawa 1972, s.58.
- ¹³ U.Paszkwicz, o.c., s.76 i 82.
- ¹⁴ APW, akta notarialne, kanc. J.W.Bandtkie, vol.37, akt 3664 z 1820 r., inwentarz pozostałości po M.Bergonzonim.
- ¹⁵ A.Moczulska, Rola książki jako przedmiotu w domach burżuazji warszawskiej w XIX wieku, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1979, nr 1, s.31-42.
- ¹⁶ APW, akta notarialne, kanc. Cz.Kowalewski, vol.7, akt 556 z 1828 r., inwentarz majątku po Janie Gotfrydzie Theyner.
- ¹⁷ APW, kanc. G.Rutkowski, vol.4, akt 586 z 1813 r., inwentarz pozostałości po Gottliebie Mauersbergu.
- ¹⁸ APW, kanc. M.Zieliński, vol. 32, akt 1563 z 1853 r., spis inwentarza Józefa Bernsteina.
- ¹⁹ APW, kanc. Cz.Kowalewski, vol.7, akt 600 z 1829 r., inwentarz rzeczy Friedricha Wernera.
- ²⁰ APW, kanc. J.Marczyński, vol.22, akt 3682 z 1814 r., inwentarz majątku Jacka /Hiacynta/ Dziarkowskiego.
- ²¹ APW, kanc. J.W.Bandtkie, vol.85, akt 5134 z 1826 r., spis inwentarza po Franciszku Xawerym Dybku.
- ²² APW, kanc. Cz.Kowalewski, vol.6, akt 547 z 1828 r., inwentarz pozostałości po Janie Bogumirze Freyer.
- ²³ APW, kanc. J.Noskowski, vol. 106, akt 15072 z 1852 r., inwentarz pozostałości po Janie Fryderyku Wilhelmie Malcz.
- ²⁴ H.Chamerska, Akta hipoteczne i notarialne jako źródła badań nad księgozbiorami prywatnymi XIX-XX wieku /zagadnienia metodologiczne/, w: Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi, z.3, Warszawa 1977, s.18.
- ²⁵ Inwentarz po Gottliebie Mauersbergu.
- ²⁶ Inwentarz pozostałości po Friedrichu Werner /księgozbiór o wartości 356 zł 15 gr/; inwentarz po J.G.Theyner /księgozbiór o wartości 379 zł 10 gr/ i inne.

- 27 J.A.Szwagrzyk, Pieniądz na ziemiach polskich, Wrocław 1973, s. 254-255.
- 28 Księgozbiór J.Bernsteina.
- 29 Przy okazji omawiania wartości wyposażenia domu nasuwa się następująca uwaga: kwerendy archiwalne są pomocne nie tylko przy prostowaniu danych o wielkości zbiorów, lecz również innych błędnych danych występujących w biogramach lekarzy. Tak więc w biogramie poświęconym M.Bergonzoniu /Polski Słownik Biograficzny, T.I, s.452/ W.Ziembicki autor noty, pisze: "Bergonzoni ... odznaczał się bezinteresownością i ofiarnością społeczną, toteż pomimo rozległej praktyki nie pozostawił żadnego majątku". Inwentarz pozostałości po tym lekarzu wykazuje, iż poza bardzo dostatnim wyposażeniem mieszkania, na które składały się meble, porcelana i garderoba, srebra, zegary i kosztowności o łącznej wartości 11151 złp, pozostawił też 45342 złp gotówką /APW, akta notarialne, kanc. J.W.Bandtkie, vol.37, akt 3664 z 1820 r., inwentarz pozostałości/ Tenże sam lekarz trzy lata wcześniej kwitował hr. Barbarę Żubieńską dziedziczką dóbr, z odebranej od niej sumy 36000 złp /APW, akta not., kanc. A.Kalinowski, v.12, akt 3239 z 1816 r./ . Podobne nieścisłości co do stanu majątkowego kilku innych lekarzy da się ujawnić w świetle analizy pozostawionych testamentów i inwentarzy.
- 30 A.Skrzypczak, o.c., s.411.
- 31 APW, akta notarialne, kanc. J.Noskowski, vol.106, akt 15072 z 1852 r., inwentarz pozostałości po Janie Fryderyku Wilhelmie Malczu.
- 32 Np.: Aulus Cornelius Celsus, De medicina libri octo; tegoż autora: De tuenda sanitate; Claudius Galenus, De alimentis; tegoż Opera omnia, vol.1-20, Lipsiae 1821-1833 /pierwodruk dzieł wszystkich/; Hipocrates, Aphorismi, Berolini 1822; tegoż Opera omnia, vol.1-3, Lipsiae 1825.
- 33 Np.: G.Fracastorius, Opera omnia philosophica et medica, Lugduni 1591; Donatius, Rei medica studia, Francofurti 1591; V.Fontanus, De morborum internorum curatione, Lugduni 1560; Fabricius ab Aquapendente, Opera chirurgica, Padua 1647; A.Pareus: Opera chirurgica, 1604; A.Paré, Praxis medica experimental, Lipsiae 1695; Cappacio, Artis medicae de morbis mulierum, Venetiae 1686; T.Sydenham, Opera medica, 1762; H.Boerhaave, Elementa chemica, Venetiis 1759; tegoż Methodus studii medici, Venetiis 1753; tegoż Praelectiones academicae de morbis nervorum, Venetiis 1763; tegoż autora najgłośniejsze dzieło Institutiones Medicae, Leyda 1721.
- 34 W wielu księgozbiorach lekarzy warszawskich pojawiają się te same dzieła, np.: J.P.Frank, Eplome de curandis hominum morbis, Vienna 1821; J.B.Freyer, Materia medica, czyli nauka o sposobie skutkowania środków lekarskich, t.1-3, Warszawa 1817; T.Kuczkowski, O epidemicznem zapaleniu oczów, Warszawa 1822; J.A.Murray, Apparatus medicaminum, t.1-5, b.m.w. 1776; A.A.Rudnicki, O przyczynach chorób i częstego pomoru bydła w Polsce, Warszawa 1815; Ch.T.Selle, Eléments de Pyrethologie méthodique, Lyon 1801 /w innych księgozbiorach występuje w tłumaczeniu niemieckim, pt. Rudimenta Pyrethologia, ed.2, Berolini 1786/; R.-B.Sabatier, De

la medecine opératoire, Sec.ed., v.1-3, Paris 1810; T.Sydenham, Opera medica, Patavii 1700.

35 Philosophie chimique, Paris /1795/; La médecine éclairée les sciences physiques, Paris 1791; Tableaux synoptiques de chimie, Paris /1800/; L'art de connoitre et d'employer des médicaments, Paris.

36 Reflexions sur la doctrine du Phlogistique et la decomposition de l'eau, Paris 1798.

37 Problemu tego tyczą się m.in. następujące dzieła: T.Cavallo, Von der Electricität, 2 Bd., 1783 /figuruje w licznych księgozbiorach - w niektórych również w przekładzie francuskim, pt. Traité complet d'électricité, Paris 1785/; De viribus electricitatis in motu musculari, Bononiae 1791; De l'électricité medicale, Paris 1802; J.R.Sigaud de la Fond, De l'électricité medicale, Paris 1786; P.Sue, Histoire du galvanisme, Paris 1802; J.Mandoupt, Memoire sur l'électricité, Paris 1784; J.J.Cassius, Précis succinct des principaux phénomènes du galvanisme, Paris 1803; V.Bec'azia, Electricissimo artificiale; Analogie de l'électricité et du magnétisme; Manuel du galvanisme, Paris 1804; J.B.J.Thillaye, Éléments d'électricité et de galvanisme, Paris 1816.

38 Résultation de la Theorie pneumatique, Paris /1796/; Recherches sur les ecuiser des principaux faites physiques, Paris /1794/; Histoire naturelle des animaux, Paris 1815.

39 Najwięcej dzieł nielekarskich znajduje się wśród analizowanych księgozbiorów w bibliotekach domowych: Bergonzoniego, Dybka i Malcza.

40 We włoskim księgozbiornie Bergonzoniego.

41 Księgozbiór J.F.W.Malcza.

42 Np.: M.Wyszkowski, Poezye, Warszawa 1830; F.Zabłocki, Dzieła, Warszawa 1829; W.Chłędowski /wyd./, Haliczanin, t.1-2, Lwów 1830; F.Kowalski, Fraszki, Lwów 1839; T.S.Nowosielski, Piosnki nie piosnki, Warszawa 1843; L.A.Dmuszewski, Ochrona ubogich dzieci, komedio-opera, Warszawa 1841; I.Tański, Wiersze i pisma różne, Warszawa 1808.

43 Do tej grupy dzieł należą m.in.: J.A.Rincker, Handbuch die Geschichte der griechischen Literatur, Berlin 1802; W.K.Wójcicki, Historia literatury polskiej, t.1-4, Warszawa 1845-1846; W.Menzel, Die deutsche Literatur, Stuttgart 1836; P.J.Schaffarik, Geschichte der Slawischensprache und Literatur, 1826; J.F.La Harpe, Le Lycée ou cours de littérature ancienne et moderne, Paris 1817; Wybor literatury ceské, Praha 1845; M.Wiszniewski, Historia literatury polskiej, t.1-10, Kraków 1840-1851; O literaturze polskiej, Warszawa 1830.

44 S.B.Linde, Słownik języka polskiego, t.1-6, Warszawa 1807-1814 /występuje w około połowie księgozbiorów lekarskich/; J.P.Dworzecki, Gramatyka języka polskiego, Wilno 1813; A.A.Jacyna, Observationes de studio linguae latinae, Warszawa 1812; Ch.G.Bröder, Praktische Grammatik der latein Sprache, Leipzig 1820; G.Veneroni, Italienische Grammatik, Leipzig 1800; D.A.Filippi, Ita-

lienische Sprachlehre, Nürnberg 1813; J. Medinger, Französische Grammatik, Frankfurt 1808; S. Debonale, Französische Grammatik, Hamburg 1803; Th. G. Ch. Fick, Englische Sprachlehre, Grätz 1810; O. Kopczyński, Gramatyka języka polskiego, Warszawa 1817; J. Arnold, Englische Grammatik, Leipzig 1781; F. Gedicke, Griechisches Lesebuch, Berlin 1805; P. K. Buttmann, Griechisches Grammatik, Berlin 1818; D. A. W. Tappe, Russische Sprachlehre, Petersburg 1819; J. Dobrowski, Geschichte d. Böhmischen Sprachen, Prag 1819; J. Arnold, Englisch Woerterbuch; Hebräische Grammatik, Halle 1831; H. J. Klaproth, Kaukasischen Sprache, Berlin 1814; J. H. Ernest, Deutsch-latein-schen Lexicon, 1775; G. Villanova, Nuovo dizionario italiano-francesse; Mundart, Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen; Th. Gerlach, Dictionnaire françois-allemand; Richard et Boletti, Dialogues françois-italiens; Spanische Grammatik; J. Stone, Dictionnaire françois-anglais et anglais-françois, Paris 1828; Papai, Dictionarium latino-hungaricum, Tyrnaviae /br./; Dictionnaire de l'Academie françoise, Paris 1813; A. M. Trotz, Dictionnaire, Leipzig 1800 /słownik Trotza występuje w wielu księgozbiorach/; J. W. Riemer, Griechisch-deutsch Handwörterbuch, Jena 1819; F. Bobrowski, Lexicon latino-polonicum, Wilno 1822; C. Mrongovius, Słownik niemiecko-polski, Dantzig 1823; Boiste, Dictionnaire universel de la langue françoise sec le latin, Paris 1808; Dictionnaire françois-italien, Paris 1832; G. Fornasari, Cours theoretique et pratique de la langue italienne, Vienna 1843; Nowa gramatyka polsko-włoska, Wrocław 1809.

45 P. Muchanow, Autentyczne świadectwa o wzajemnych stosunkach między Rosyją a Polską, Moskwa 1834; J. C. Albertrandi, Panowanie Henryka Walezyusza i Stefana Batorego królów polskich, Warszawa 1823; T. Szczeniowski, Przygotowania do nauki dziejów powszechnych, Wilno 1842; S. Jaszowski, Ślawianie, Lwów 1837; A. Grabowski, Groby królów Polskich w Krakowie, Kraków 1835; Uwagi nad Xięstwem Warszawskim, Lipsk 1810; Starożytności polskie ku wygodzie czytelnika porządkiem abecadłowym zebrane, Poznań 1843; P. P. J. Szafarzyk, Starożytności słowiańskie, Poznań 1844; K. Kwiatkowski, Dzieje narodu Polskiego za Władysława IV, Warszawa 1823; A. Naruszewicz, Historia narodu polskiego, wyd. nowe J. N. Bobrowicza, Lipsk 1836; A. Podgórski, Pomniki dziejów polskich XVII wieku, t. 1-2, Wrocław 1840-1842; J. Muczkowski, Rękopisma Marcina Radymińskiego do dziejów Uniwersytetu Jagiellońskiego odnoszące, Kraków 1840; L. Zieliński, Pamiętki historyczne krajowe, Lwów 1841; M. Baliński, Pisma historyczne, t. 1-4, Warszawa 1842; O bezkrólewicach w Polsce i wybieraniu królów, począwszy od Zygmunta Augusta, Warszawa 1790; J. U. Niemcewicz, Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce, Warszawa 1822; J. Sękowski, Collectanea z dziejopisów tureckich do historii polskiej służących, Warszawa 1824; i wiele innych prac.

46 Bardzo dużo pozycji, jak np.: J. B. Robinet, La palingénésie philosophique, 1770; Raynal, Histoire philosophique et politique, Genève 1781; P. Chiari, La filosofia per tutti, Venezia 1763; J. G. Herder, Pomysły do filozofii dziejów rodzaju ludzkiego, t. 1-3, Wilno 1838; K. F. W. Schlegel, Filozofia życia, Wilno 1840; J. G.ichte, Ueber den begriff der Wissenschaften, Weimar 1794; tegoż Grundlage der Naturrechts, Leipzig 1796; tegoż Die Thatfachen des Bewusstseyns, Stuttgart 1817; I. Kant, Zum ewigen Frieden, Königsberg 1795; tegoż autora Kritik der praktischen Vernuf, Riga 1797; tegoż Kritik der reissen Vernuf, 1799; tegoż Werke, Leipzig 1838 /w 10 t./; F. W. Schelling, Naturphilosophie, Jena 1799; L. Oken, Naturphilosophie, Jena 1809 i inne.

47 Między innymi występują tu: Zbiór praw polskich, 2 t.; Prawa konstytucyjne; Zbiór praw i dowodów mieyskiemu stanowi służyących. Registr czarny; J.K.H.Rzesiński, Process cywilny krakowski w r. 1544, Kraków 1840; H.Stroynowski, Nauka prawa przyrodzonego, ekonomii politycznej i prawa narodów, Wilno 1785; F.A.Zeiller, Prawo natury prywatne, przełożone na język polski przez F.Słotwińskiego, Kraków 1813; Code de procedure civil; Prawa Seymowe dawne, folio; S.Węgrzecki, Pismo o prawach dla Xięstwa Warszawskiego, Warszawa 1809; ponadto w większości księgozbiorów występuje też kodeks Napoleona w niemieckiej lub francuskiej wersji językowej. Z zakresu prawa wojskowego spotykamy m.in.: P.N.Quillet, État actuel de la législation sur l'administration des troupes, Paris 1809; z zakresu prawa małżeńskiego Venschatel, Contract conjugal ou lois du mariage, 1783; Ch.Courtin, Recueil, général des lois, Paris 1809 i wiele innych.

48 Z dzieł polskich z zakresu gospodarstwa wiejskiego warto wymienić następujące pozycje: W.Józefowicz, Jeometryra zastosowana do potrzeb gospodarskich, Warszawa 1844; J.Szreder, Postrzeżenia, uwagi i skazówki gospodarstwa ziemskiego, Warszawa 1845; I.Miączyński, Uwagi nad terażniejszym stanem rolnika, Warszawa 1811; A.J.P.Petzhold, Chemia rolnicza, w tłum. Garbińskiego, Warszawa 1846; T.Rybiński, Upominek rolniczo-przemysłowy, Warszawa 1847; O stowarzyszeniu się wiejskiem do wyrobów mlecznych, znanych w Szwajcaryi pod nazwiskiem spółek mlecznych, Lublin 1845; W.B.Urbański, Nauka gospodarstwa wiejskiego, Lwów 1849; K.W.Kahlert, Mycie owczej wełny, Warszawa 1843; T.Mostowski, Wyrabianie cukru z buraków, Warszawa 1841; A.Schuch, Hodowanie buraków w otwartem polu, Warszawa 1837; T.Wolicki, Nauka dla Włościan, Warszawa 1830 /toż samo, Warszawa 1849/; Instrukcyja dla Kommissarzy użytych przy taxowaniu dóbr, Warszawa 1828; J.Ch.Dumas, O wyrabianiu nawozów, wyd. J.Belza, Warszawa 1849; R.Philipp, Użycie kartofli na krochmal, syrop, cukier i gumę, Warszawa 1846; J.Sinclair, Kodeks rolnictwa, t.1-2, Warszawa 1849 /w kilku księgozbiorach/ oraz inne.

49 Dział ten reprezentowany jest bardzo licznymi dziełami, np. R.J.Haüy, Traktat początkowy fizyki, Wilno 1806 /spotykany w wielu księgozbiorach/; F.Drzewiński, Kurs roczny fizyki, Wilno 1823; J.Sniadeckiego, Początki chemii, Wilno 1807 /w kilku księgozbiorach/; S.F.Hermbstädt, Experimentale Chemie, Berlin 1800; I.Fonberg, Wiadomości początkowe z chemii, Wilno 1827; T.Rybiński, Zasady technologii chemicznej, Warszawa 1846. Z zakresu botaniki: K.F.Gaertner, Flora Ingrica, Petropolis 1761; A.J.G.K.Batsch, Botanik d.Frauenzimmer, Weimar 1798; A.P.Wildenau, Die Botanik für Diletanten, Wien 1805; M.Szubert, Spis roślin ogrodu botanicznego, Warszawa 1820; A.Jussieu, Wykład początków botaniki, w tłum. T.Chałubińskiego, Warszawa 1849. Z zakresu zoologii, np.: B.S.Jundziłł, Zoologia krótko zebrana, Wilno 1807; A.B.Reichenbach, Galeria obrazowa zwierząt, w tłum. P.B.Leśniewskiego, Warszawa 1839; F.P.Jarocki, Zoologia czyli zwierzętopismo ogólne, Warszawa 1821 /w wielu zbiorach/. Z zakresu geografii i nauki o ziemi, np.: J.Sniadecki, Jeografia fizyczna, Wilno 1818; J.S.Dembowski, O wewnętrznej temperaturze ziemi, Warszawa 1830; L.S.Kuczyński, O sile magnetycznej ziemi, Kraków 1847; F.Drzewiński, Początki mineralogii podług Wernera, Wilno 1816 /w kilku księgozbiorach/. Z zakresu logiki występują m.in. następujące dzieła: K.Narbutt, Logika czyli rozważania i rozsądzania rzeczy, Wilno 1769; I.Kant, Logik, Königsberg 1800;

J.K.Ch.Kiesewetter, Logik, Berlin 1801; P.X.S.Przeczytański, Loika, Warszawa 1816. Z matematyki bardzo dużo dzieł, wśród nich: A.Bürja, Die selbstiernende Geometer, 2 th., Berlin 1787; Ch.Zimmermann, Darstellung der sphärischen Trigonometrie, Berlin 1800; F.A. Zubelewicz, Wykład praktyczny nauki o podnoszeniu do potęg i wyciąganiu pierwiastków o postępach i logarytmach, Warszawa 1848; M.Hirsch, Sammlung aus der Buchstaben rechnung, Berlin 1804; J.K.Ch.Kiesewetter, Die ersten anfangsgründe der reinen Mathematik, Berlin 1804; A.Krzyżanowski, Geometria analityczna, Warszawa 1822.

⁵⁰ K.Hoffmanowa, Karolina, Lipsk 1839; też: O moralności dla kobiet, Kraków 1841; też: Pamiątka po dobrej matce, Warszawa 1819; też: Rozrywki dla dzieci, Warszawa 1824-1828; Ch.W.Hufeland, Zasady moralnego i fizycznego wychowania młodzieży płci żeńskiej, Warszawa 1824; F.P.J.Guizot, Lettres sur l'education, Bruxelles 1829; F.Jacobs, Die Schule der Frauen, 7 Th., Leipzig 1827; A.F. Knigge, O wychowaniu dzieci, Warszawa 1830; K.Nakwaska, Do matek polskich słów kilka, Lipsk 1843; K.Hoffmanowa, Nowa biblioteczka poświęcona dzieciom i młodym panienkom, Wrocław 1838; E.Ziemięcka, Myśli o wychowaniu kobiet, Warszawa 1843; i wiele innych pozycji.

⁵¹ Do pozycji z zakresu religioznawstwa lub dewocyjnych należą, poza już wymienionymi takie prace, jak: Code de droit ecclesiastique des Dissidens de deux confessions evangeliques en Pologne et en Lituanie, 1781; Gesetz für Evangelisch-Lutherische Kirche in Russland; J.N.Kamiński, Dusza uważana jako myśl, słowo i znak, Lwów 1851; M.Mendelsohn, Fedon o nieśmiertelności duszy, Warszawa 1829; J.Tugenhold, Pierwsza wskrzeszona myśl o istnieniu Boga, Warszawa 1840; J.Poszakowski, Historia luterska, Wilno 1745; S.Grodzicki, Prawidło wiary heretyckiej, Wilno 1592; Bogarodzica Marya, Kraków 1844; J.Łukaszewicz, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie, t.1-2, Poznań 1843; Ustawy kościelne, Królewice 1755; J.Krauze, Modlitwy wierszem czyli pieśni nabożne dla chrześcijan, Warszawa 1831; K.Lauber, Auswahl v. Predigten, Warschau 1848; J.Wujek, Biblia, Warszawa 1821; Nowy Testament, Warszawa 1821; Lutherische Bibel, Halle 1786; Sainte Bible en latin et en français, Toulouse 1780.

⁵² Ze względu na wielką obfitość prac z tego zakresu nie wymieniam ich w przypisach - materiały znajdują się w odpowiednich kartotekach, dotyczących księgozbiorów poszczególnych lekarzy.